

УДК 39(477.87=161.2)

ЗАКАРПАТСЬКІ УКРАЇНЦІ, ТЕРИТОРІЯ ЇХНЬОГО ПРОЖИВАННЯ, ЇХНІ ПРОМИСЛИ ТА ЇХНЯ ІСТОРІЯ [фрагмент]

Германн Ігнатій БІДЕРМАНН

Розділ III.

Характеристика закарпатських українців

Українці Закарпаття не творять якоїсь однорідної людської маси, серед них можна виразно виокремити три основні групи та кілька підгруп.

Основні групи такі:

А. Верховинці¹ (*Verchovinci*, горяни – від українського слова *verch* = вершина, гора) у гористих районах Мармароського², Березького³ та Ужанського⁴ комітатів⁵, які безпосередньо межують з Галичиною.

Б. Долиняни або **блахи**⁶ (*Dolynjane* або *Blachy*, власне *Wlachy*, мешканці долин) у більш низинних районах вище названих комітатів, а також у Сатмарському⁷, Угочанському⁸ та Саболчському⁹ комітатах.

В. Більше чи менше **пословачені українці** у Земплинському¹⁰, Шариському¹¹, Абауйському¹² та Спиському¹³ комітатах, до яких як їхнє відгалуження потрібно зарахувати також українські колонії в інших частинах Угорщини*.

А. Верховинці

з-поміж закарпатських українців у найчистішому вигляді заховали до наших днів свій первісний тип – а саме міцного пастушого народу. Порівняно з іншими українцями вони вирізняються дещо піднятими широкими грудьми, з якими по-особливому контрастують худі стегна та крилоподібно розставлені плечі, а також більшою кремезністю тіла, сталевою міццю м'язів та своєю зовнішністю, яка здебільшого викликає повагу. Чоловіче обличчя у профіль є приємним, однак загалом його не назвеш гарним. Його спотворює незвичайна ширина лобової кістки, помітне випинання виличних кісток та підкреслені жувальні м'язи. Широкий проріз рота обрамлюють тонкі губи; боязкі, здебільшого сірі очі, затінені густими дугоподібними бровами; обличчя має свіжий колір, важко, щоправда, сказати, щоб воно випромінювало здоров'я; міміка однак невиразна, і в ній проявляється якась байдужість. Значно милішими є жінки, у яких приваблює граціозна миловидність, витончено заокруглене обличчя,

* "Пословачених" українців Угорщини з таким самим, а можливо, ще й навіть з більшим правом можна назвати "полонізованими". Я проте обрав перший вираз, оскільки він звучить менш тенденційно.

неймовірно мала стопа та часто палкі очі. Проте вони дуже швидко старіють, під тягарем важкої роботи скоро хиляться їхні плечі. В обох статей домінує коричневий колір волосся, який у дорослих чоловіків зрештою перемінюється у рудуватий, і особливо бороди вирізняються таким колоритом. Серед дітей можна відшукати багато світловолосих блондинів, які з віком наближаються до вищеописаного типу волосся. Літні чоловіки полубляють носити довгі бороди, які однак рідко коли побачиш серед молодих чоловіків. Різні спотворення як наслідок захворювання на зоб трапляються у Заброді, Кострині, Перечині, Верховині Бистрій, Ростоцькій Пастелі в Ужанському комітаті, біля сіл Сускове і Плоске у Березькому, а також біля Рахова й Вишова у Мармароському комітаті. Найпоширенішими хворобами на Верховині є дизентерія з гастрично-біліозними ускладненнями, ревматична і подагрична пропасниця із набряканням суглобів, короста як наслідок неохайності, біль в очах як наслідок суворого клімату та перебування у курних приміщеннях, застої та набрякання залоз у нижній частині тіла як наслідок надмірності у споживанні грубої їжі, а також катаральні запалення легень і плеврит. Туберкульоз тут ще майже невідомий, натомість, на жаль, поширюється золотуха. Психічні хвороби (здебільшого як наслідок безмірного пияцтва) частіше трапляються у Мармароському комітаті, досить рідко в Ужанському і майже цілком невідомі у Березькому та Угочанському комітатах. Принаймні у 1858 р. в обох вищеназваних комітатах було медично обстежено чотири випадки таких захворювань, тоді як у Мармароському – 83, а в Ужанському комітаті – 19 випадків. У середньому верховинці досягають досить похилого віку. Так, у 1857 р. на 56 321 особу чоловічого населення у повітах Хуст, Рахів, Волове, Нижні Верещьки та Великий Березний припадало 2 790 чоловіків віком понад 60 років (тобто, приблизно на кожні 20 чоловіків припадав один такий старець), а з 56 487 жінок такого віку сягнуло 1 900 осіб. У кожному селі можна зустріти 80-літніх людей.

Верховинець загалом добродушний, слухняний та послужливий, проте – ненадійний. Він охоче працює, якщо йому усміхається перспектива швидкого та певного заробітку, але без надто тривалого докладання зусиль. В іншому випадку він із розчаруванням і відразу опустить руки та чекатиме від долі кращих часів. Але якщо його життю чи власності загрожує явна небезпека, він швидко зривається до найактивнішого опору, демонструючи тоді таку відвагу, яка інколи вже межує з відчайдушністю. Серед чоловічого населення Верховини знайдеться чимало таких, які можуть похвалитися тим, що боролися з ведмедями й перемагали їх у поєдинку за допомогою хіба що якоїсь рогаки чи ножа. Та зазвичай верховинець радше уникатиме, аніж шукатиме собі небезпеки, а щоб зумисне наражатися на неї – це вже зовсім не його справа. Однак є й винятки з цього правила, до яких, наприклад, можна зарахувати егеря з Люти *Івана Сулю*, який полубляє вистежувати ведмедів у їхніх барлогах і викрав звідти вже не одне ведмежа.

Верховинець ощадливий і загалом хороший господар. Проте він не любить братися за довготермінові справи та ризикувати заради чогось невідомого. Характеристичним з цього погляду є те, що в цілій Верховині є лише одна застрахована селянська хата, а саме *Василя Корена* з Волосянки, села, розташованого на тракті з Ужку до Великого Березного, і що саме цей селянин серед своїх одноплемінників має славу великого багача, оскільки зберігає у своїй скрині кілька мішечків з талярами. Улюбленим заняттям верховинця є скотарство та тісно пов'язана з ним торгівля скотом, яку деякі з них провадять досить жваво. Теперішній громадський суддя села Чорноголова *Гриць Лешко*, наприклад, упродовж кількох років заробив на цьому статок у розмірі 10 000 австрійських флоринів і тому тепер також славиться великими багатствами.

Духовна обдарованість та розумові здібності верховинця є значно різноманітнішими, ніж зазвичай вважають. Він має талант до усних рахунків, міцну пам'ять і надзвичайно жваву фантазію – (так, для прикладу, холеру 1831 року він зображує товстотілим, опухлим жебраком, який носить на животі та плечах два підковоподібні знаки; чому 1571 року він уявляє собі жалюгідною дитиною, яка невдоволено схлипує; чому 1586 року – худюшою, кровожерною бабою; неврожай 1854 – зачахлим від сухот, блідим жебраком і т.д.) – та інколи досягає прекрасних успіхів у царині механіки. Так, у наші дні у Верховині живе простий селянин на ім'я *Дмитро Дранчак*, який без жодної фахової підготовки, винятково як справжній самоук здобув собі славу вправного майстра зводити мости й упродовж цілого року займається виконанням пов'язаних з цією справою замовлень фінансового уряду. Проте шкільна освіта сільської молоді, яка власне і мала би розбуджувати приспані таланти, не піднімається, на жаль, вище елементарних найнеобхідніших знань; так що більшість населення Верховини не вміє ні читати, ні писати. Двері нормальних шкіл та гімназій відкриваються, як правило, лише перед синами священиків, які проте рідко коли готують себе до якоїсь іншої професії, аніж заняття своїх батьків. Гімназійні вчителі з Ужгорода, Пряшева та Кошиці зрештою лише позитивно відгукуються про успіхи цих школярів. Серед них трапляється не одна розумна голова, про яку можна лишень пожалкувати, що ця пристрасть до священничого сану, яка вражає успадковується від покоління до покоління у священничих родинах і породжує отой огидний кастовий дух, відірве їх від ґрунтовної наукової освіти та прирече на поступове оселяння в середовищі нижчих за своїм походженням елементів. Лише небагатьом з них судилося уникнути цієї долі, і до таких найперше належить мій шановний приятель, архідиякон *Євген Бачинський*¹⁴ з Люти, чий трактат про Верховину написаний так докладно, натхненно й піднесено, що я щиро жалкую, що не маю змоги подати його тут як загальнозрозумілий доказ усього вищесказаного зі збереженням оригінального тексту, оскільки він доступний мені угорською мовою. Звинувачування верховинців у ледарстві та невірності в теслярстві й інших роботах з деревом, які лунають особливо з малярського боку, не мають під собою жодних підстав, так само, як і докори у невдячності, з якими маляри накидаються на румунів, про що один англійський письменник-мандрівник Джон Пейджет Еск (John Paget Esqu) справедливо зазначав: було б, все ж таки, безглуздя вимагати від румунів вдячності, не давши їм перед цим навіть можливості спізнати це почуття. Так, із одного земельного кадастру ужгородського дистрикту за 1691 рік чітко бачимо, що вже тоді селяни зі Стричави, Княгині, Домашина та Буківця служили мулярами, ковалями, теслями і гонтарями в ужгородському замку, і якщо з того часу знання цих ремесел у них занепало, то сталося це лишень унаслідок нехтування, якого вони зазнали новішими часами при найманні відповідної робочої сили, про що мова піде далі.

Невгамовна пристрасть до мандрівок щороку жене верховинця у літню пору (хоча загалом все ж не так часто, як інших закарпатських українців) у низини на протилежному березі Тиси¹⁵, де він на польових роботах заробляє собі збіжжя й гроші, при цьому однак нерідко занехаючи власне господарство, і тому, зрештою, не завжди отримує від цього справжню вигоду.

З погляду *моралі* схильність верховинця до надмірного вживання горілки та підступність, до якої він часто вдається, – підкреслюють як його вади; натомість порядність у комерції, повагу до чужої власності та послужливість зараховують до його чеснот. Наприклад, у заселеному майже без винятку верховинцями Великоберезнянському повіті упродовж 1858 року при загальній кількості населення у

приблизно 24 000 душ було заведено тільки 78 карних справ за фактами злочинів і порушень, і то скоєних головно проти ізраїльтян (через лихварство, використання фальшивих мірок та ваг тощо), і не більше 15 осіб за ці порушення було покарано. Серед них – п'ятеро наклепників, один чоловік, який збезчестив дівчину, пообіцявши одружитися з нею, та одна жінка, яка намагалася схилити службовця до зловживання службовим становищем. Інші карні справи стосувалися образ громадських урядовців, охоронців правопорядку та слуг, одного важкого тілесного ушкодження внаслідок необережної поведінки та бездіяльності щодо заяви про уражену сказом тварину – отже, ексцеси, що не є наслідком морального зіпсуття, але сталися почасти через якусь раптову кривду, почасти через необережність. 1857 року у вищеназваному повіті всього лише три правопорушення були визнані такими, що заслуговують на покарання.

Верховинець є миролюбним сусідом, який завжди готовий прийти на допомогу, співчутливим товаришем та вірним підлеглим, допоки якісь зовнішні чинники не нададуть його думкам іншого спрямування, що при його загальновідомій нерішучості зазвичай може легко статися, особливо, коли його благородні поривання та голос сумління заглушить вживання спиртних напоїв. Бо верховинця з пляшкою горілки у руці можна як довести до найшаленішого безумства, так і спонукати до найнапруженішої праці. Він бездумно іде услід за кивком кожного, хто пообіцяє йому вгамувати цю його могутню пристрасть.

Великою і справді зворушливою є його повага до літніх людей та любов до батьків і родичів. Усі члени родини мають звичай звертатися один до одного на "ти", і кожен завжди готовий поступитися іншому, якщо це спрямовано на користь загальному добробуту сім'ї. Часто можна спостерігати, як 3-4 сім'ї, поєднані між собою спільним походженням, проживають разом у злагоді в злиденній хатині, перейняті якимсь справді патріархальним духом. Глава родини верховодить тут цілком на власний розсуд. Після його смерті сини, як правило, не відокремлюються, але спільно господарюють на нерозділеній батьківській спадщині. Коли йдеться про одруження дівчини, то батьки самі вибирають їй нареченого і при цьому лише зрідка наштовхуються на протест з боку нареченої, яка, звичайно, часто є ще дитиною і, допоки цей передчасно укладений шлюб набуде чинності, матиме досить часу, щоб змиритися зі своєю долею.

Зустрівшись на вулиці у тверезому стані, верховинці вітають один одного з такою пошаною, яка у чужинця викликає посмішку. Правою рукою вони здіймають капелюха чи шапку, поправляючи в той час лівою розкуйовджене волосся, тоді вітають один одного за руку і, потискуючи її, протяжно промовляють особливе привітання: "Дай, Боже!"¹⁶ У неділю та на великі свята вони цілують один одного як закохані у щоки або в чоло. Молодиці та дівчата часто навіть шанобливо цілують старших жінок у руки, а ті навзаєм якнайніжніше їх пригортають та винагороджують благословенням.

Статевий блуд, зазвичай, не є рідкістю, про що свідчить уже хоч би значне поширення сифілісу (в окремих місцевостях, як, наприклад, у Ясинянському лісовому окрузі¹⁷, навіть вважають, що його неможливо викорінити); та не дивлячись на те, що ця хвороба поширюється також і в подружжі через недбайливе ставлення гірських мешканців до її лікування і через це виступає переважно у вторинних проявах, все ж це явище спричинене тут, як і в альпійських краях, менше якоюсь рафінованою хтивістю, але більше тими спокусами, на які паствуше життя з цього погляду, як відомо, є

надзвичайно щедрим, а також буйністю природних пристрастей на свіжому повітрі високогір'я*.

Причиною частих випадків дезертирства – основного лиха для призваних на військову службу верховинців, є туга за батьківщиною, яка однаковою мірою опановує усіх горян, як тільки вони покидають свої гори й опиняються в чужому краї.

До крадіжки верховинець вдається лише тоді, коли його до цього спонукують муки голоду. Найкращим доказом цього є цілковита відсутність якихось запобіжних заходів проти крадіжок та розбійницьких нападів у верховинських громадах. Самі огорожі, якими тут і там оточені одиноко розташовані селянські садиби, як і ті нечисленні засуви на нещільно припасованих дверях, мають за мету не стільки перешкодити таким злочинним замахам, яких тут ніхто й не сподівається, скільки лише вберегти передpokій та житлові приміщення від надокучливої худоби.

З релігійного погляду населення Верховини сліпо додержується успадкованих приписів так званої старої віри або радше тої, почасти вже перекрученої, традиції, яку вони через свою неосвіченість вважають цією старою вірою, і різко виступити проти якої через загрозу для власного авторитету не наважується навіть сам священник, незважаючи на ту велику повагу, яку верховинці загалом виявляють до священничого сану. У деяких долинах цей авторитет зокрема постраждав через занадто ретельне збирання так званих лектикальних податків, від отримання яких українське духовенство почасти вважає залежним власне матеріальне забезпечення. Та навіть незважаючи на це, священники й надалі користуються серед верховинців навряд чи деінде ще відомою пошаною, оскільки вони, як уже було сказано, мають достатньо розуму, щоб не торкатися драгливих догматичних питань та шанувати пов'язані з ними забобони. В іншому випадку священник швидко втрачає довіру своєї парафії; і не раз траплялося, що навіть просте вилучення з церкви якогось незграбного зображення, яке однак перебувало там з давніх-давен, здіймало обурення віруючих й накликало на цього духовного пастиря серйозні неприємності. А все тому, що верховинець, так само, як і інші українці, цінить церковну ікону тим вище, чим більше вона потемніє від пилу століть, і любить такі графічні зображення, які дають його фантазії грубу поживу. Тому-то також і в деяких сільських церквах можна побачити на стінах втілені за допомогою пензля образи усіх мислимих пороків, а у частині, що призначена для жінок, – зображення усіляких жахливих сцен.

* Співвідношення загальної кількості населення до кількості хворих на сифіліс упродовж 1855-1857 рр. у середньому становило на Мармарошині 362 : 1, в Ужанському комітаті – 749 : 1, у Березько-Угочанському – 1 070 : 1, у Шариському – 1 294 : 1, у Спиському – 1 415 : 1, у Земплинському – 3 650 : 1.

Заслугує на увагу те, що 1858 р. під час обстеження юнаків з нагоди набору у рекрути на Мармарошині з-поміж 2 849 осіб було виявлено лише 23 хворих на сифіліс, в Ужанському комітаті з-поміж 1 257 – лише 7, у Березько-Угочанському з-поміж 1 782 – лише 10, у Земплинському з-поміж 3 829 – лише 5, у Шариському з-поміж 2 564 – лише 3 і у Спиському з-поміж 3 487 юнаків – також лише 3 особи. На Мармарошині вторинний сифіліс за кількістю обстежених випадків переважає первинний удвічі, у Шариському комітаті – на 20 випадків (197 : 177). Більшу частину хворих на вторинний сифіліс на Мармарошині становлять щоправда румуни. Найсприятливіше співвідношення між обома формами цього захворювання (106 : 323) було зафіксоване в Ужанському комітаті. Про це дивись: Статистичні відомості про стан охорони здоров'я у Кошицькій адміністративній окрузі за 1857-1858 рр., які уклав ц[ісарсько]-к[оролівський] медичний радник С.Деван (виданий літографічним способом рукопис).

З-поміж *забобонних уявлень*, якими затуманений їхній розум, найстрахотливішими є *вірування у так званих упирів*, тобто привидів-кровопивців, які, блукаючи нічною порою, нападають на ту чи ту людину і потаємно її вбивають. У давніші часи було цілком звичним явищем, що тих людей, які за життя славилися чарівництвом, після смерті вважали упирами і гадали, що їх можна було знешкодити, лише викопавши, розчленувавши та спаливши їхні трупи. Навіть ще у 1817 році під час тодішнього голоду, який викосив багато людей і тварин, у мукачівському дистрикті з цієї причини було осквернено чимало трупів, і хоча при цьому вдавалися до спалення, все ж таки серце викопаного трупа ще пробивали гострим кілком, а голову відтинали і клали поміж ніг. І відбувалося все це незважаючи на застереження й протести священництва і не дивлячись на те, що ще 80 років тому тодішній префект панства вживав рішучі заходи для викорінення цього безчинства. Проте цілковито цей забобон не зник ще й досі. Дуже поширеним є також *вірування у діяльні втручання втіленого чорта*. Про такі вірування нагадують не лише численні "чортові каміння", тобто уламки скель, які порозкидав чорт, перелітаючи місцевістю, але також детальні перекази про викрадення, до яких він вдавався, про його злі збиткування над пастухами і т. ін. То він з'являється як щось подібне до Рюбецаля¹⁸, то як крилатий дракон. Взагалі верховинцеві подобаються усілякі *наївні легенди*, як це ось, для прикладу, у долині річки Тур'ї розповідають, що колись давно два велетні, які косили траву на протилежних гірських хребтах, перекинулись якимось одним з своїми мантичками; їхні успішні могутні кидки додали їм сміливості, і підкорили вони собі увесь довколишній край й почали мордувати усіх його мешканців, аж допоки князь цієї землі нарешті не прогнав їх геть. Проте у верховинців не бракує також і *прекрасних легенд*, в основі яких лежить глибокий зміст або ж ніжне почуття. До таких я зараховую поширену на Мармарошчині легенду про попа Івана, який, шукаючи свою жінку, викрадену одним розбійником, згинув від смертельної втоми на вершині гори, названій згодом його ім'ям, у той час як його дружина у розпачі заподіяла собі смерть на вершині, названій на її честь Попадаєю (правильніше "Попад'я")¹⁹. Далі потрібно згадати відому там само легенду про дівчину Джуму (Чуму)²⁰, яку вважають засновницею поселення Чумалева (Džumanfalva), і яка на віки вічні убезпечила землі цього поселення від загрози чуми у той спосіб, що наказала двом братам-близнюкам обороти це поселення довкола упряжкою із двох волів-близнюків; потім – легенду про зловісний шум ріки Терєблї поблизу села Дулове, який оглушує тих, хто хоче переправитися через цю ріку, й заманує їх у глибочинь; і нарешті – легенду про утоплені дзвони, що, як тільки наближається якесь нещастя, озиваються жалібним звуком зі своєї водяної могили, у якій вони спочивають.

Не менш привабливими є й деякі *звичаї та обряди* верховинців-українців.

Напередодні *вінчання подружньої пари* родичі та друзі заручених збираються у домі молодої і танцюють там упродовж цілої ночі так званий "танець пирога" (гуски)²¹, який отримав таку назву від великої кількості спечених на весілля гускоподібних пирогів (гуски). Як тільки настане ранок, наречений і наречена вмиваються у найближчому потічку або, за відсутності протічної води, біля криниці. У воду, яку для цього використовують, присутні гості вкидають мідяки. Після цього запрошені на весілля жінки ("свахи" або "свашки")²² сідають за стіл і плетуть вінки з барвінку, вівсяного колосся та часнику, в той час, як весільний староста (єфнарь)²³, тобто запрошений батьками обох сторін для провадження весільних обрядів церемоніймейстер, щедро частує їх горілкою. Коли вінки готові, їх кладуть на миску, яку ставлять на розстелений рушник. У той самий час молодята, які перебували десь серед присутніх

і звичайно теж брали участь у танцях, піднімаються на лаву, що стоїть позаду обіднього стола, а весільні жінки посипають їх вівсом, щоб на них зійшла щедра благодать. Тим часом "єфнар" благословляє вінки, поливає їх горілкою, а після цього, накривши поблагословлені вінки кінцями розстеленого рушника, бере тарілку на голову, вилазить з нею на стіл і в такій позі від імені молодих зворушливими словами прощається з їхніми батьками, після чого діти й батьки на прощання цілуються, голосно оплакуючи розлуку. Закінчує цю справді зворушливу церемонію накладання вінків та розпускання заплетеного волосся нареченої, яке тепер, м'яко спадаючи на потилицю молодої, надає їй безутішного вигляду, у той час як весільні жінки безперервно співають прощальні пісні.

Після цієї церемонії подружня пара разом із весільними гостями і, звичайно, у супроводі музики вирушає до церкви, де її згідно з усталеним ритуалом вінчає священник. Коли цей обов'язок сповнено, "староста", який поряд з "єфнаром" наглядає за весільними урочистостями як уповноважений від молодого, супроводжує молоду до дому молодого, водночас туди ж переносять й усе рухоме майно, яке належить до її посагу. Під вечір знову відбуваються танці, і ці веселощі тривають, перериваючись лише забобонними умиваннями, щонайменше до ранку наступного дня, а часто й три-чотири доби.

Українська дівчина, чи то будучи ще зовсім молоденькою, чи вже зарученою, а також і в сам день весілля, витає у своїх думках наче поет. Її мова багата образами й позначена рисами глибокого почуття. У смутних піснях вона прощається з усім, що було колись їй любим і дорогим у батьківській оселі: вона промовляє до печі, яка її зігрівала; вона дякує віконним шибкам, крізь які вперше побачила нареченого; вона не забуває навіть про домашню кішку та собаку, який вірно стереже хату. І коли чоловік дає їй знак іти з ним до весільної комори, тоді вона бере зі собою грудочку цукру, про яку повинна подбати заздалегідь, виторгувавши її у сільського крамаря-жида, щоб, прокинувшись наступного ранку, подати її чоловікові з побажанням, аби подружнє життя було для нього таким солодким, як цей цукор*.

Новонароджених дітей перед хрещенням повитуха занурює у крижану воду, в яку заздалегідь поклали усілякі трави, що їх вважають чудодійними. У день, коли повинні відбутися хрестини, у домі породіллі збирається багато хресних батьків ("куми" або "кмотри")²⁴, де їх найперше частують ситним сніданком. Потім вони вирушають з похресником до церкви. Після повернення на них чекає ще краща гостина, під час якої стократно виголошують тости, читають імпровізовані вірші та висловлюють найрізноманітніші побажання щастя, хоч і не завжди доладно. Наприкінці хрестинного бенкету на дерев'яній тарілочці пускають келих горілки, який гості до верху наповнюють мідними монетами. Таким ось способом наповнену посудину повитуха подає породіллі, яка горілку випиває, а гроші витрушує собі на груди, щоб новонароджена дитина вже з молоком матері увібрала також і любов до грошей і в майбутньому якомога наполегливіше прагнула їх здобути.

Якщо на Верховині *в українській селянській родині хтось помирає*, то усі присутні в хаті починають страшенно голосити, при цьому, зазвичай, сплескуючи долонями над головою та заламуючи руки. На цей знак усі сусіди збираються до небіжчика.

* Дивись: Rohrer. Versuch über die slavischen Bewohner der österreichischen Monarchie. Wien, 1804. Th[eil]. II, S. 121-122. Зазначені вище спостереження над фантазією української молодої я майже дослівно почерпнув з цієї книги після того, як виявив, що вони є настільки влучними, що своїми словами я краще сказати б не зміг.

Труп роздягають, кладуть у великі ночви, обливають теплою водою, чоловікам зголюють ледь помітну бороду та розгладжують волосся. Після того, як небіжчика вберуть у його святковий одяг і закладуть йому на голову його улюблений капелюх або хутряну шапку, яку він зажди носив, його кладуть на сіно і накривають грубим лляним полотном. На наступну ніч разом із засмученою сім'єю залишаються сусіди, й усі разом проводять ніч, розповідаючи підбадьорливі історії. Безпосередньо перед похороном небіжчика кладуть у труну, у яку йому поряд із такими його улюбленими речами, як пастуша сопілка або батіг, чи кишеньковий ніжик, дають також із собою на дорогу гроші. Коли труну закривають, то ті, хто зібрався на похорон, пересувають у хаті всі домашні речі з їхніх старих місць, щоб ніщо тут більше не нагадувало про присутність небіжчика. Винісши труну до сіней, її кладуть на вівсяний пиріг та на грудку солі, які кидають під неї, а потім тричі стукають труною об поріг ганку, звідси цим також і будівлю, що один з її мешканців прощається з нею. Коли покійника несуть на цвинтар, то повітря здригається від ридань, що наче останній поклін летять услід за ним, та від красномовної похвали на його адресу. Увесь життєвий шлях небіжчика часто розкривають у римованих віршах або ж за допомогою асонансів у супроводі плачу, і чим голосніше лунають ці голоси, тим глибше закарбовується спогад про покійника у пам'яті тих, хто його пережив. Після похорону всі ті, хто проводив покійника в останню дорогу, збираються на досить-таки скромну гостину, а також залишаються разом на ще одну ніч, щоб, по змозі, розділити скорботу родичів покійного.

Надзвичайно урочисто святкують верховинці *Великдень*.

Уже задалегідь, інколи ще на початку 40-денного посту кожна господиня дбає про те, щоб запастися пшеничним борошном, з якого вона згодом, у великодню суботу, спече великий подовгастий чи круглий хліб, який називається "паска" (з грецької *πάσχα*). З початком великодньої неділі цю паску разом із копченим м'ясом, фарбованими й нефарбованими яйцями, салом, шинкою, головками часнику й цибулі, кількома грудками солі та пляшкою горілки відразу ж кладуть у бесаги²⁵, вантажать коневі на спину і в такий спосіб везуть до церкви, а бідняк, який не має у своєму розпорядженні коня, волочить це все на плечах. А відбувається усе це за темної ночі, бо сонце в ту пору, зазвичай, з'являється на небокраї лише десь біля п'ятої години ранку, якщо випадково місяць не освітить усе своїм світлом, при цьому всі, поспішаючи до церкви, як правило, також несуть у руках соснові лучини або запалені дерев'яні скалки, що на високогір'ї, особливо коли сніг ще не зійшов, створює надзвичайно мальовниче видовище. Перед церквою звичайні світильники замінюють на воскові свічки, що їх навіть найбідніший намагається припаси до цього свята. Потім, побожно зосередившись у молитві, кожен стає навколішки біля своєї паски (цим словом звичайно називають також увесь вміст принесених до церкви бесагів) й очікує на благословення священика. Коли у супроводі визначених церемоній відбувається посвячення, що, як правило, проходить під голим небом через велику кількість віруючих, яких переважно малі церкви не можуть умістити, – довкола панує цілковита тиша. Лише дзвінкий голос священика летить у далечінь ночі. Та як тільки закінчиться молитва благословення – уся схилена до землі людська маса піднімається з колін, неначе зірвана командирським наказом, і зчиняється така метушня й біганина, ніби кожному, хто залишиться на своєму місці, загрожує неминуча загибель. Бо кожен глава родини прагне якнайшвидше дістатися до своїх з освяченою паскою, і його вже здалеку підганяють окриками члени родини й прислуга, зібравшись перед хатніми дверми. Наблизившись до свого помешкання на відстань пострілу, він щосили вигукує:

"Христос воскрес!", на що йому традиційно відповідають: "Воістину воскрес!"²⁶ Витягнувши з бесагів посвячені харчі, рушник, у який вони були загорнуті, розстеляють на столі, що у житловій кімнаті, і після короткої молитви глава дому частує всіх маленькою склянкою посвяченої горілки, пригостивши доброю порцією насамперед самого себе. А тим часом господиня нарізає шматками пасхальний хліб та м'ясо, які потім разом з іншими освяченими продуктами порціями роздає усім домочадцям. Пасхальні дари щоправда швидко з'їдають, оскільки сорокаденний піст, який передував Великодню і якого українець дотримується настільки сумлінно, що жодного разу не дозволить собі упродовж цього часу торкнутися молока, яйця чи масла, а живе лишень однією сирою квашеною капустою, заправленою хіба що кількома краплями олії, та ще кукурудзяною кашею і картоплею – цілком природно, розбуджує добрий апетит до таких страв. У цей день заможніші люди обдаровують бідних паскою, а кожному пастуху добросовісно доставляють на полонину його частку свяченого.

Різдво верховинців-українців, на відміну від Великодня, складається з низки досить-таки буденних забобонних звичаїв, які завершує відвідання опівнічної служби Божої у різдвяну ніч. Упродовж дня завершують усілякі приготування до свята, поповнюють запаси горілки (по змозі піддуривши жида-шинкаря) на увесь святковий час²⁷ аж до свята Трьох Царів²⁸. Господиня увесь цей святвечірній день проводить, відварюючи горох, квасолу та гриби, потім випікає пісні пироги, богачі²⁹ та солодкі медові калачі з маком.

Як тільки починає темніти, вона розтрушує по долівці житлової кімнати солому, на яку пізніше сідає, щоб квочки за її прикладом добре висиджували яйця. Потім вона перев'язує червоним поясом покладений на столі вівсяний сніп, і цей сніп тепер називають "круль", тобто король³⁰. Поряд із ним вона розстеляє на столі сіно, а також кладе стільки голівок часнику, скільки членів сім'ї мешкає у хаті. Поверх усього цього вона стелить лляний обрус. Опісля господиня негайно ж іде до стайні і дає худобі полізати солі. Якщо на господарстві є бджоли, то вона дмухає у кожен вулик стільки разів, скільки роїв бажає отримати з нього у наступному році, перев'язуючи водночас вулики ниткою з відповідною кількістю вузликів. Завершивши усі ці обов'язкові до виконання приготування, господиня повертається у кімнату, де спокійно чекає ночі. Як тільки цілком стемніє, вона йде у комору, роздягається догола, бере в руку повну миску сирої квасолі й бігає з нею голяком по кімнаті, розкидаючи квасолу на всі боки, щоб таким способом відвернути пожежу та градобій. Після цього вона одягає своє святкове вбрання і, причепурившись, повертається до кімнати, де, якщо має доньку на відданні, вмиває її водою з медом, яку після вмивання виливає у чотири кутки кімнати, щоб цей мед якнайшвидше привабив нареченого. Перед вечерею ще ставлять у піч повний горщик горілки, у який, як тільки він закипить, кидають мед. Повечерявши, всі лягають відпочити, щоб, як тільки проб'є північна година і дзвони покличуть на службу, можна було чимшвидше вибратися з дому та поквипитися до церкви. Усі наступні різдвяні дні присвячені, за винятком відвідин служби Божої, самим лише частуванням, під час яких і споживають усе те, що було приготовлене на "святий вечер"³¹.

Ще верховинці відзначають *свято Івана Хрестителя* (5 липня), влаштовуючи у надвечір'я свята танці навколо багаття, і цей звичай називається "Купайло"³² (ймовірно, за ім'ям давньослов'янського язичницького божества, вшанування якого припадало на цей час) або "собітки" (від "собота", субота)³³. На найвищих гірських вершинах розпалюють купальські вогнища³⁴ (у такому значенні цей звичай відомий також і за межами Угорщини), туди ж зганяють з пасовищ худобу, прикрашену вінками та

пообвішувану дзвіночками, якій відкривають морду так, щоб у неї заглянув відблиск полум'я, що вважається надійним захисним способом проти захворювання жувального апарату тварини, відомого під назвою "кордюк". Після цього дівчата, прикрашені квітами, беруться за руки і, співаючи, пританцьовують довкола багаття, а хлопці у той час б'ють дерев'яними молотами по розпечених вугляках, поклавши їх перед цим на плаский камінь та поплювавши на них; і при цьому кожного разу лунає такий тріск, наче стріляють з пістолета. Якщо жар від купальського вогнища тліє упродовж трьох днів, то українські селяни пояснюють це як знак, що буде багатий урожай, а також, що не бракуватиме женихів для їхніх доньок. Якщо ж, навпаки, багаття швидко згасне, то це викликає занепокоєння.

Про язичницькі часи нагадують також численні джерела, які вшановують як "святі води"³⁵, і навіть окремі назви місцевостей, як наприклад, Волосянка в Ужанському та Волоське (Чертіж) у Березькому комітатах, етимологію яких виводять від давньоруського пастушого божества "Волоса". Усюди можна почути також ще язичницьке прокляття "Забий тя перун!" ("Щоб тебе грім убив!")³⁶.

Улюбленим танцем українця-верховинця є так звана "коломийка" (коломайка)³⁷, тобто танець у колі, під час якого чоловік, узявшись в боки та зосередившись поглядом лишень на кінчиках своїх ніг, усіма мислимими способами перебирає ногами і в такій позі кружляє довкола своєї танцюристки, яка тим часом, не відриваючи від нього погляду й опустивши до низу руки, дріботить по колу. Якщо чоловік забажає, щоб його танцюристка покружляла, він вигукує раз чи двічі та плескає у долоні. Після цього він обіймає її за шию і вони обоє кружляють уперед й у зворотному напрямі, допоки чоловік її знову не залишить, і танець не розпочнеться заново. Ніколи не танцюють кілька пар одночасно в середині танцювального майданчика, але ті, що вже танцюють, завжди звільняють місце тій парі, яка бажає покружляти. Це відбувається на тісному танцювальному майданчику у такий спосіб: чоловіки, як тільки у них виникає бажання покружляти, голосно вигукують: "У мене моя люлька випала!", і на цей умовний знак інші пари поступаються їм місцем. Після того, як одна пара досхочу накружляється, вона звільняє місце іншій парі. Музики підіграють до танцю у двохчетвертному такті.

До *розваг* верховинця належить також *гра на пастушій флейті та козі*³⁸. А втім, його пристрасть до музики вже здавна виявлялася також і у грі на інших інструментах. Особливо популярною аж до XVII ст. була гра на лірі та бандурі. Ліра служила для акомпанування народного співу, який традиційно виконували сліпці (серед яких було немало осліплених зумисне). З торбою через плече, опершись на руку жвавого хлопця-поводиря, цей український бард мандрував від села до села, від одного хутора до іншого. І жодний церковний празник не обходився без такого співця. Жадібно прислухався люд до їхніх милозвучних розповідей, які то налаштовували на печаль, то, навпаки, розбуджували веселий настрій, і навіть давно затихнувши, ще довго затримувалися у душі загалом сприйнятливо до таких вражень верховинця.

На полонинах Мармароцини, а також Ужанського та Березького комітатів ще й донині серед пастухів побутує у вжитку духовий інструмент, який зазвичай називають "трумбет" (від тромпета)³⁹; цілком по-особливому вигнутий та скручений зі самої лише деревної кори, він виявляє подібність до шалмей пастухів альпійських країв. Ця сурма сягає інколи висоти дорослого чоловіка, а її голосні гуки, лунаючи на далекі простори та розбиваючись об стрімкі скелі, викликають неймовірне захоплення у тих, хто мандрує горами. Скрипку та контрабас українці, зокрема верховинці, визнають лише як інструменти для танцювальної музики. Українець лише зрідка

випробовує свій талант у грі на цих інструментах, охоче передавши справу їхнього освоєння в руки циганам, які вже пробралися навіть у найвіддаленіші гірські присілки. Його пісні звучать меланхолійно, оскільки в їхній мелодії домінує мінорний тон, а предметом зображення у текстах є здебільшого трагічні пригоди*.

Що стосується *способу життя* верховинця, то його *харчування* складається перш за все з вівсяного прісного хліба, який називається "ощипка" (або "ощипок"), та з каші з вівсяної крупи, яку називають "чир". У південній частині Верховини місце цих вівсяних страв заступає "токан"⁴⁰, тобто зварена з кукурудзяного борошна та заправлена бринзою каша. З овочів надають перевагу червоним бурякам, капусті, зеленій квасолі та молодим гарбузам (щоправда, вони у тутешньому сирому кліматі повністю так і не дозрівають), які споживають у квашеному вигляді. М'ясо вживають у їжу щонайбільше на Різдво або ж під час Великодніх свят. Масло на Верховині, незважаючи на те, що тваринництво розвинуто добре, є великою рідкістю, оскільки кожну жінку, яка захотіла би займатися його виготовленням, неодмінно зганьбили б як відьму. Також сало та яловичий лій тут майже повністю відсутні, оскільки худобу, яку селянин вирощує не для власного хатнього господарства, але щоб отримати гроші для сплати податків, змушені, як правило, швидко продавати. Такі самі справи з бринзою та з сиром, через що для мащення страв користуються лляною олією або сироваткою з овечого молока. Також майже всі курячі яйця віддають за сіль та постолі. Унаслідок цього харчування верховинця є малопоживним, а тому, правду кажучи, не його вина, коли він інколи прагне ковтком горілки зігріти свою, приречену на таке ось своєрідне розбавлення водою, а часто таки насправді попусти кров. Біда лише, що чинить він це занадто часто.

Традиційне житло верховинця тісне, темне та неохайне. Через отвори, які замінують собою вікна та інколи бувають величиною заледве в кулак, але ніколи не перевищують розміру в один квадратний фут⁴¹, не проходить достатньо ні повітря, ані світла, щоб атмосфера всередині приміщення у зимову пору, коли двері зачинені, була сприятливою для здоров'я. І коли, незважаючи на це, люди залишаються бадьорими та мають здоровий вигляд, то це лише завдяки їхній добрій фізичній природі та наслідком того, що вони працюють переважно на свіжому повітрі. Селянські будинки самі по собі проте доволі великі, оскільки вони, як уже згадувалося, часто дають притулок трьом-чотирьом гілкам однієї і тієї ж родини, тобто поряд із батьками

* Багато звичаїв і забобонних уявлень закарпатських українців нагадують нам характерні риси *сербів*. Це пояснюється близькою спорідненістю обох народів. Про це дивись: *Schafarik. Slavische Alterthümer (deutsche Ausgabe, II Bd., 4. Absch., S. 237 u. ff.)*. Не можна не брати до уваги і те, що у XV ст. *сербські колонії* сягали аж до територій компактного проживання українців. Сербський князь *Георгій Бранковіч* як відшкодування за свої маєтки на батьківщині, які він відступив королеві Зигмунду, окрім багатьох інших замків та поселень отримав у 1427 р. також Токай, Мукачів, Талію, Регеч, Тур, Бусурмени і Гайдудорог. У двох останніх поселеннях, які Бранковіч тримав у своєму володінні до 1450 р., він поселяв словаків. Дивись: *Engel. Geschichte des ungarischen Reiches, II, 321; III, 132, 134, 155*. Трьомастами роками пізніше з'являється ще один *Бранковіч*, обдарований маєтками на самій межі з українським краєм. Граф Павло Бранковіч зокрема у 1730 р. володів поселенням Верхня Каменіца в Абауйському комітаті. Правда, ця обставина навряд чи мала якесь визначальне значення для порушеного тут питання. Швидше за все, отой вплив, що овіжив старі взаємини обох народів, був спричинений імміграцією сербських родин, які у XVI-XVII ст. намагалися знайти захисток від турецької загрози у горах Верховини. Про передумови подібності *українських* і *румунських* звичаїв дивись у цитованій вище праці *Шафарика* (II, S. 205).

живуть також діти зі своїм подружжям і нащадками, дядьки та тітки, так що, зрештою, нерідко в одному такому будинку мешкає 20-30 осіб. Стіни будинку складаються із розколених уздовж смерекових чи букових кругляків, які ані ззовні, ані зі середини не білять, а лишень грубо припасовують один до одного. Щілини затикають мохом, щоб перешкодити проникненню вітру та холоду. Незважаючи на такі мізерні заходи для консервації споруди, на Верховині однак можна натрапити на неймовірно давні дерев'яні хати та церкви. Так, наприклад, хата, у якій живе тепер кантар з Нової Стужиці, була збудована 1609 р., плебанія у селі Сіль – у 1634 р., церква в селі Селіще на Мармарощині – у 1641 р., а церква з Нижньої Ясині – у 1642 р. Увійшовши через, як правило, досить маленькі хатні двері всередину будинку, потрапляємо насамперед у широкі сіни, де у строкатому безладі зберігається усілякий господарський інвентар, як ось: колеса, дишли, ярма, плуги, борони, коси, серпи, жорна, ланцюги та мотовила. Звідси високі двері, які в літню пору не зачиняють, ведуть у власне житлове приміщення, на південній стіні якого можна побачити 3-4 маленькі отвори для світла, а на стелі над варистою піччю – ще один, дещо більший отвір. В одному кутку кімнати стоїть величезний стіл, поміж широкими ніжками якого прилаштовано декілька полиць; кришку стола виготовляють з грубої ясеневі чи кленової дошки. Уздовж стін розташовані лави для сидіння. Окрім них у цьому покої можемо побачити також стільки ліжок, скільки сімей проживає разом у будинку, і ліжка ці дуже широкі, оскільки кожне з них призначене для цілої сім'ї. На дошках, поприбиваних цвяхами чи просто прикріплених мотузками до чотирьох стовпців, лежить убога постіль на соломяній підстилці. Над кожною такою постільню, яку й не завше можна назвати справжнім ліжком, висить коліска для найменшої дитини, що її мати може гойдати, не встаючи вночі зі свого ліжка. Найстарший член хатньої спільноти своє місце для відпочинку має на печі, оскільки вважають, що він потребує найбільше тепла. Сама вариста піч також оточена лавами, задні стінки яких обмащені глиною, щоб вони не загорілися. В одному кутку печі на самому верху прилаштована скоба для закріплення лучини, яка у вечірні години освітлює кімнату замість свічки, і догляд за якою доручено комусь з прислуги або найменшому члену родини. Щоб тепло з печі не втікало разом із димом, для відведення останнього пристосовано не справжній димар, але, як уже було сказано, сам лише отвір у стелі житлової кімнати, через який дим виходить на горище. Внаслідок цього стіни житлової кімнати разом з усіма меблями та настінними прикрасами, які там знаходяться, покриті щільним шаром кіптяви, через що увесь одяг та кращі меблі, зокрема приготовані про запас овечі шкіри, бочівки для сиру, дзвіночки для корів і т. ін. зберігають не тут, а у неопалюваній коморі. У зимову пору почасти через дим, який, природно, заповнює усю кімнату, перш ніж знайде призначений для нього вихід, почасти через бочки з капустою, які тут стоять, а особливо через худобу, яка також шукає і знаходить тут захисток від холодів, постає у кімнаті жахливий сморід, який ще більше отруює і без того несвіже кімнатне повітря. Безпосередньо під дахом, який без винятку покритий соломною, традиційно розмістилися скриня для харчів, сховище для вівса, кури та усілякий поламаний реманент. Поряд із житловою кімнатою під одним дахом знаходиться згадана вже комора, двері якої виходять у двір. Тут на жердках висить святковий одяг, тоді як інші речі домашнього вжитку розкладені на підлозі*.

* Житло *галицьких українців* має такий самий вигляд. Дивись: *J. Zimmermann* "Ein Beitrag zur Ethnographie Ostgaliziens" у *Mitteilungen der k.k. geografischen Gesellschaft*. II Jhr. 1858. S. 281.

Буденний *одяг верховинця* складається із лляної чи конопляної сорочки без коміра, яка сягає лише до стегон, відкрита на грудях, де скріплюється за допомогою великої латунної застіжки. Поверх неї він одягає виготовлену з овечої шкіри куртку, декоровану аплікацією з різнобарвної шкіри у формі розмаїтих квітів, зокрема тюльпанів, а спереду оздоблену двома рядами мідних гудзиків. Улітку він одягає штани з лляного полотна, які сягають аж до п'ят, натомість узимку носить суконні штани, які тісно облягають ноги і зверху є білими, а від колін і до низу – коричневими. Лише у долинах верхньої Тиси (біля Ясині, Рахова та Бичкова) замість таких штанів носять широкі сині та червонувато-жовті суконні штани. Підперізується верховинець вузьким шкіряним ременем, інкрустованим блискучими латунними бляшками, поверх якого носить широкий, із шістьма пряжками пояс з червоної юхтової шкіри. Цей зручний пояс служить як сумка, у ньому під час пішої мандрівки зберігають зокрема документи, гроші та цінніші предмети вжитку. Коли верховинець вибирається у поле до роботи, його завжди супроводжує широка шкіряна торба (на зразок ранця)⁴², яку носять на ремінці і у якій лежать його люлька разом з мішечком для тютюну, сільничка, коробка з жиром, яким масять волосся, складаний ніж, хліб та усілякі мотузки і зав'язки. Для захисту від холоду, спеки та дощу чоловіки, як і жінки, упродовж року під час усіляких мандрівок просто неба носять так звану "шубу"⁴³, тобто кудлатий плащ з сіро-коричневої вовни без рукавів, який влітку обертають вовною до середини, тоді ж бо під неї, як правило, вже не одягають згадану куртку. Іноді шубу заступає вже справжній овечий кожух, який традиційно носять мадяри, а в долинах верхньої Тиси селяни носять їх замість своїх вовняних чорних або також рудуватих курток, які сягають аж до колін. Шия завжди вільна. Голову влітку покривають чорним повстяним капелюхом із середнього розміру крисами, натомість взимку – облямованою хутряною шапкою, яка захищає не лише потилицю, але й вуха. Взуття складається зі шнурованих сандалій з овечої шкіри ("постоли" або "бочкори")⁴⁴, а безпосередньо саму ногу у теплу пору року обгортають шматком лляного полотна, а в холодну – одягають щось на зразок шкарпеток з овечої вовни. У сильніші морози верховинець звичайно захищає також і свої руки від обмороження за допомогою рукавиць. Влітку, чи то маючи роботу десь у лісі, на пасовиську, чи у полі, він завжди носить при собі або топірець, або сопілку, або ж пастушу дудку.

Значно складнішим, але також і вишуканішим є *жіноче вбрання*. У свята воно складається із витончено розшитого кольоровими стрічками-гарасівками корсажу, який у тих місцевостях, де взагалі носять нижні спідниці (що однак поширене лише у місцевостях, які межують з Галичиною), пришивають до спідниці, і через це він тісно облягає пишній стан молоденьких дівчат. У місцевостях із суворішим кліматом його шиють із вузькими, а ближче до півдня – із широкими рукавами, які до ліктів звисають вільно, а нижче – міцно зв'язані. Верхні спідниці за кольором збігаються з корсажем, за винятком окремих долин, розташованих ближче до торговельних шляхів, де національне вбрання вже починає занепадати. Іноді вони, як і в румунок, спереду і ззаду оздоблені по-шотландськи картатими килимоподібними вставками. До національного вбрання належать також фартухи з овечої вовни, які, як правило, відрізняються від верхньої спідниці іншим кольором або, принаймні, різко контрастною облямівкою, і які закріплюють на поясі вовняним, шириною з долоню поясом, кінці якого вільно звисають збоку. Традиційно ці фартухи чорні. Лише з нагоди свята одягають також строкаті кольорові бавовняні фартухи, що однак є вже нововведенням. Одружені жінки носять очіпок, форма якого буває різною, залежно від місцевості. На півночі Березького комітату на невеликий зігнутий обруч надягають подібну за фор-

мою до нічного ковпака шапочку, зв'язану з жовтої пряжі, яку на потилиці призбирують у вигляді віяла та закріплюють великою шпилькою для волосся, так що утворюється своєрідна чуприна, з якої на плечі спадає 4-6 широких стрічок. Натомість у сусідньому із заходу Ставненському деканаті (територія витоків Ужа) натрапляємо на цілком прості капюшоноподібні стоячі очіпочки з білого лляного полотна, які лишень спереду мають завиток та обшиті вузькими стрічками. І, нарешті, у південніших місцевостях носять очіпки, які покривають усю голову, на лобі оздоблені лляною фалдовою облямівкою, а на потилиці – стрічками. Тут вважають непристойним, якщо одружена жінка заплітає своє волосся у коси і спускає їх вздовж спини; натомість у згаданих вище місцевостях також і жінки мають звичай носити коси.

Великого значення надають блискучим нашійним оздобам, для яких уживають натерті до блиску срібні та мідні монети, мерехтливі камінчики, несправжні перлини, бісер, латунні кільця й усілякі блискітки. Деякі дівчата носять на шиї одну поверх іншої 8-10 разок таких ось прикрас. Замість застібки у них служить великий латунний гудзик. Така нашійна оздоба називається "моністо" або "лелелька"⁴⁵ і приносить тим більше задоволення, чим масивнішою вона є. Хусток, як правило, не носять, і то якраз саме через намиста та ще через коси, до яких ті погано би пасували. У давніші часи усі дівчата традиційно носили на голові короноподібні, схожі на угорську парту⁴⁶, вбори з тих самих елементів, з яких складаються ще й досі загальнопоширені намиста. Але нині цей звичай став уже таким рідкісним, що, власне кажучи, нагадують про нього лишень старовинні вбори, які успадковуються у родинях від одного покоління до іншого. А втім, уже й віддавна дівчата у літню пору надавали перевагу віночку зі свіжих квітів замість твердої корони з перлів. За способом носити коси мешканки прикордоння, на перший погляд, відрізняються від українок, які проживають далі в глибині краю. Перші зокрема розділюють блискуче від жиру волосся проділом, який сягає від лоба аж до потилиці, на дві частини і з кожної такої частини, використовуючи стрічки-гарасівки, сплітають показну, довжиною у 3-4 фути⁴⁷ косу, що закінчується хвостиком. Обидві коси прикріплюють до плечей за допомогою поперечної смужки, через що рухомими залишаються лише кінчики, що створює цікаве враження. У південніших місцевостях натомість волосся розділюють хрестоподібно спереду назад та від одного вуха до іншого. Передні пасма потім гладко розчісують і кожне з них, скручене у джгутик, проходить попід вухом, з боку якого воно звисає, назад до решти волосся на потилиці, яке далі збігає донизу, зібране в одну косу, що правда з трьома хвостиками, кінчики яких також оздоблені різнобарвними стрічками. Жінки носять тут волосся, закручуючи його у вузол, який називається "ковт"⁴⁸.

І, нарешті, що стосується жіночого взуття, то у Верховині в зимову пору жінки, як і чоловіки, традиційно носять постолы та вовняні шкарпетки; натомість влітку усю роботу в хаті і поза нею виконують босоніж. Лише на великі свята взувають чорні і червоні чоботи з довгим носиком та на високих підборах, у яких українка походить гордо, прагнучи, щоб під час церковної процесії на неї кожен звернув увагу. Оце й усе про вбрання люду у Верховині. Проте зі старих картин, переказів та знахідок, зроблених під час розкопок старих могил, дізнаємося, що жіноче вбрання вже здавна почало підпадати під впливи моди; також і чоловіча ноша у давнину була іншою. Останні носили колись чорні, високі, гостроверхі шапки, довге волосся та великі бороди, на плечах – грубі хутрянні куртки, на грудях – грубий шмат з такого ж самого матеріалу, широкі сукняні штани на зразок ще й нині поширених у долинах верхньої Тиси та незмінно збережені "бочкорі"⁴⁹. Знатніші люди вже в XVI ст. наслідували також і угорський костюм. Принаймні на одній церковній картині 1519 року зі Старої Стужиці

зображений якийсь *Вас* (Йвась, Йоганн?) разом зі своєю дружиною у саме такому костюмі, хоча, звичайно, важко достеменно встановити, чи цей *Вас* справді був українцем.

Вражаюча розкіш в одязі панує сьогодні лише у Ясинянському лісовому окрузі (у долинах верхньої Тиси), де – поряд із уже згаданими сукняними штанами та куртками (сердаками), які тут оздоблюють синіми або жовтими шнурками – чоловіки у недільні та святкові дні одягають на шию декоровану червоною облямівкою шовкову хустку; високий, прикрашений великою кількістю павиних пір'їн та широкою позолоченою обшивкою капелюх, а замість бочкорів повсюдно носять формені чоботи з ремінцями або чіжми⁵⁰ мадярського покрою. Жінки тут покривають голову червоними шовковими хустками; а дівчата прикрашають її вовняними начільними стрічками, до яких прикріплюють усілякі виточені з кістки фігурки та металеві гудзики. Також тут можна побачити шовкові, облямовані золоченою обшивкою фартухи.

Щодо мови, то верховинці відрізняються від долишнійців вживанням словечка "*що*" замість вживаного на долах "*шо*" та "*што*" на позначення старослов'янського і російського "*что*"; далі також тим, що вони кореневе *ó* в односкладових словах вимовляють як "*і*" (що власне в Галичині та Малоросії є фонетичним правилом), отже: замість "конь", "бог", "гроб" – говорять "кінь", "біг", "гріб"; *і*, зрештою, тим, що вони на манер українців, які проживають по інший бік Карпат, прикінцеве "*л*" замінюють на "*в*" і, наприклад, замість "попіл", "кіл", "орел" говорять "попів", "ків", "орев" та ін.

Б. Долиняни

серед українців Закарпаття, безперечно, є *найвродливішим, але не найміцнішим типом людей*, і в цьому останньому пункті вони істотно поступаються перед верховинцями. Хоча чимало серед них незвичайно високого зросту. Люди зростом у клафтер⁵¹ тут не є рідкістю. Якщо верховинця при всій рухливості його вдачі все ж швидше зараховуємо до флегматиків, то українець з рівнини виявляє холеричний темперамент. Він запальніший, веселіший та підприємливіший від горянина; проте також і гнівливіший, вразливіший, підслівливіший та менше впевнений у власних силах, причиною чого є вже сама різниця місцевості та долі, які мали вплив на їхніх спільних прабатьків. Його чоло вище й відкритіше, голова менше приплюснена, і загалом уся його фізіономія якась привітніша і випромінює *вищий інтелект*.

Хвороби, до яких він здебільшого має схильність, це – гастрично-біліозна переміжна пропасниця з її різноманітними наслідками, гостра жовчна пропасниця як перехід переміжної пропасниці у тиф, діареї, жовчна дизентерія, суглобний ревматизм, подагра, золотуха та глухота. Божевілля у них фіксують не так часто, як у верховинців.

Поряд із *тваринництвом* він кохається у *землеробстві* та подекуди також у *ремеслах*. Принаймні він з добрим успіхом працює як плотар, рудокоп у шахті та робітник на залізних гутах, і зокрема у першій галузі славиться вже з давніх-давен. Інші шукають собі заробітку як фірмани, лісоруби та вуглярі.

Він досягає швидких успіхів у *науках*, як тільки отримує для цього можливість. У цьому він може позмагатися з верховинцем та інколи навіть здобуває над ним перемогу. Більшість відомих в Угорщині своїми знаннями українських священників походить з низин над Тисою. Я назву для прикладу мукачівських єпископів *Андр[ія] Бачинського*⁵² (з Бенятини біля Вінна в Ужанському комітаті), *Геннадія Бізанція*⁵³ (з Великого Раківця) та *Василя Поповича*⁵⁴ (з Великих Ком'ятів).

Також не можна відмовити долинянам у *військовій вправності*. У цьому відношенні привернули до себе увагу, наприклад, відомий наприкінці XVI ст. під іменем *Галулесь* спільник Сасварі-баші (український ренегат з Керестура в Угочанському комітаті): далі – за часів Ференца Ракоці II провідця банди *Томаш Ессе*⁵⁵ з Тарпи, і за новіших часів – полковник *Орлай*⁵⁶, який помер на російській службі і теж був українцем, уродженцем Угочанського комітату*. Найімовірніше, що переведений 1786 року в Алтай на посаду директора рудника та губернатора Коливанського намісництва російський надвірний радник *Качка* також був долинянином.

М'який клімат, у яком живе долинянин, та краща родючість землі, яку він обробляє, *дають йому змогу харчуватися краще*, ніж це може собі дозволити верховинець. Його їжа також і в будні дні складається із фруктів (як свіжих, так і сушених), сала, свинини, квасолі та сиру, а кукурудзяний хліб у нього майже повсюдно заступив місце вівсяного. Він менше схильний до надмірного споживання горілки. Проте охочіше п'є вино. Джерельна чи кринична вода також і йому не вельми смакує. У цьому, а також своїм вбранням, архітектурним стилем своїх будинків він наближається до угорців.

Чоловіче вбрання складається з повстяного капелюха з широкими крисами, з пояса ще ширшого, ніж у верховинця, з таких самих гачів, які носять угорські селяни, та з шуби, яка сягає нижче колін. Жінки одягаються, не звертаючи якоїсь особливої уваги на традицію, у фабричні товари, які їм пропонують крамарі та ярмаркові гондлярі, і лише бідніші верстви ще зберігають національний характер одягу. Вони прикрашають себе стрічками, ланцюжками, кораловими намистами тощо і носять повсюдно корсажі з широкими рукавами.

Оселя долинянина веселіша, охайніша і загалом приємніша на вигляд, ніж хатина селянина-верховинця, оскільки вона здебільшого оснащена якщо не справжнім димарем, то принаймні широким, спленим у формі кошика отвором для випускання диму, а також побілена чи щонайменше обмазана глиною. Будівельним матеріалом служить почасти дерево, яке використовують для каркасу, а почасти також невипалена глиняна цегла та плетиво, якими заповнюють простір каркасу. Поряд із солом'яними стріхами тут також трапляються і очеретяні дахи.

Мова увібрала в себе чимало чужих, зокрема навіть німецьких слів, замість яких верховинець вживає національні вислови. Так, для прикладу, долинянин називає "нитку" – "цверна", "зброю" – "гвер", "земельну ділянку" ("засід") – "грунт". "Снідати" у нього означає – "фріштіковати", тоді як верховинець на галицькому кордоні скаже "снідати"⁵⁷ і т.д. Інші діалектні відмінності були вже відзначені при характеристиці говірки верховинців.

Щодо *світогляду та моральності* долинян, то вони значно більше схильні до ексцесів, менше релігійні та менше сумлінні, ніж верховинці. Крадіжки, бійки та образи серед них, на жаль, не рідкісні явища. Відвідування церкви, дотримання посту та молитва – є менше всього їхньою справою; натомість вони також і менше вірять у

* Про *галицьких українців* вже здавна відомо, що вони на війні здатні на геройські вчинки. Зокрема *Франц Кульчицький*, який у 1683 р. завдяки своїй відважній співдії з герцогом Лотарингії так багато зробив для звільнення Відня від турків, що як винагороду першим отримав дозвіл відкрити у Відні кав'ярню, був *українцем із Самбора*. А *селяни з Обертину* Коломийського повіту посідають численні привілеї, які їхні прабатьки отримали на подяку за участь на польському боці у переможній битві над турками 1532 року. Дивись: *Hipolyt Stupnicki. Das Königreich Galizien und Lodomerien. Lemberg, 1853, S. 63, 104.*

всілякі жакливі забобони, щоправда, не посідаючи при цьому на вищому рівні свого розумового розвитку якоїсь заміни для втраченої духовної простоти. Їхні звичаї та обряди там, де така традиція ще взагалі збереглася, подібні до верховинських, проте аж ніяк не є такими виразними та святковими.

В. Пословачені українці

творють *перехід до словаків*. Вони є мішаниною місцевих та зайшлих слов'ян, а там, де межують з угорцями, вони увібрали в себе також дещо і від них. Та все ж таки у них переважає український елемент. З погляду *фізіології* та *моральності* вони займають найнижче становище серед українців Закарпаття. Будова їхніх кісток є менш розвиненою; їхня мускулатура квола, колір обличчя здебільшого блідий, а ноги у колінному суглобі майже без винятку вигнуті так, що більшість складають плоскостопі. Сюди ж належать і поширені серед жінок зміщення тазу та інші, зовнішньо менш помітні недуги. Зовнішність цих людей справляє мало що не відразливе враження. Оскільки тіло, яке часто навіть у 20-річних чоловіків рідко коли сягає зросту у 5 футів⁵⁸, є, як правило, одутим, так ніби всі вони перехворіли водяною, або ж, навпаки, вихудлим аж до кістяка, та неймовірно кволим. Тому-то з-поміж них вдається відібрати відносно небагато придатних до військової служби рекрутів (у середньому, один з двадцяти). Безбороді, худорляві обличчя, застиглий погляд, важка хода, тремтячі кінцівки зраджують страшну злиденність та байдужу покірність. Формам жіночого тіла цілковито бракує округлості. Верхня частина тулуба коротка й приземкувата; грудні залози виступають ледь помітно. Статева зрілість настає тут досить пізно, а репродуктивний період при цьому закінчується вже у тридцять років. Проте більшість матерів аж до двох років дають своїм дітям сосати зів'ялі груди, що, на думку деяких лікарів, прискорює настання безплідності. Випадки божевілля трапляються тут частіше, ніж серед долинян. Наприклад, лише у самому Шариському комітаті у 1858 р. було зафіксовано 40 таких випадків.

Від бадьорості, як знаємо, такої характерної для долинян, тут немає і сліду. Неенергійні самі батьки виховують тут своїх дітей насамперед у повній байдужості до усього та у постійній покірності, які, на їхній погляд, і є запорукою людського щастя. Проте ця *похмура картина* характерна *перш за все лише для більшості гірського населення у Земплинському та Шариському комітатах*. У південних районах Земплина чи Абауя, а також у інших колоніях пословачених українців панує відмінний від вище зображеного, жвавіший темперамент та більше духовне пожвавлення; так, для прикладу, покійний російський державний радник, українець *Балудянський*⁵⁹ був родом з Ольшави в Абауйському комітаті. Винятки з цього правила нечасті, проте вони тоді ще більше впадають у вічі. Там, де домінує український елемент, як це, для прикладу, спостерігаємо в деяких гірських місцевостях Бардіївського та Свидницького повітів, люди майже повсюди мають приємніший вигляд та моторнішу вдачу, ніж у тих місцевостях, де переважає словацький елемент. Ці краї також є батьківщиною більшості пословачених українців, яким вдалося здобути високий церковний сан, зокрема таких мукачівських єпископів, як *Власовський* (з Блажова), *Михайло Ман[уйл] Ольшавський*⁶⁰ (з Ольшавиці) та *Василь Тарасович*⁶¹ (з Лукова), а також батьківщиною висвяченого у 1752 р. на Кройцерського єпископа (на хорватському військовому кордоні) *Гаврила Палковича* та братів *Добрянських* (народжених у Завадці у Спиші)⁶².

Пословаченим українцям, особливо мешканцям галицького пограниччя, небезпідставно дорікають повільністю. Бо допоки крайня загроза голоду чи якийсь інший моральний примус не присилує їх, вони ніколи серйозно не візьмуться за жодну справу; й у зв'язку з цим дуже примітно, що на півночі Шариського комітату у врожайні роки ціни на робочу силу завжди зростають, натомість у неврожайні роки – істотно падають, оскільки тоді пропозиція робочих рук вимушено збільшується. Судові чиновники характеризують їх як людей хитрих, злосливих та злорадних. Розбійні напади тут також є рідкістю, натомість значно частіше трапляється зумисне псування чужого майна, підпали, образи честі та тілесні ушкодження. Справжньою пристрастю цих людей є короткотривала еміграція, як вони кажуть, "на дольню землю"⁶³, куди вибираються кожного року. Пословачений українець-горянин чи не найкраще почуває себе у такому собі напівтверезому стані, а тому він ніколи не пропускає слушної нагоди, щоб вживанням горілки вводити себе у цей стан якомога частіше. Про нього таки насправду можна стверджувати, що у такий спосіб він намагається відігнати чи, принаймні, заглушити усвідомлення своєї нужди. Часто він також береться за чарку горілки зі своєрідного інстинкту, оскільки вживання алкоголю, як відомо, сприяє тому, що убога, груба їжа довше тримає, а отже, не потрібно так часто їсти.

Релігійні почування пословаченого українця легко вироджуються у фанатичне святенництво. Ніщо інше так не заспокоює його пригніченого серця, як молитва перед якоюсь чудотворною іконою Марії. Важкі паломництва, аскетичні покути і таке інше є для нього, так би мовити, внутрішньою потребою. Монастирі отців Василіан у Буковці в Шариському та в Красному Броді у Земплинському комітатах отримують з цього більшу частину своїх прибутків. Згадані виродження релігійних почувань виявляються перш за все у покутах, у бездумному промовлянні неримованих формул, у майже божественному почитанні ікон тощо. При цьому рідко коли випробується саме сумління, а коли б воно, все-таки, щось тай захотіло визнати гріхом, то цей гріх, з огляду на принесені церковні пожертви (які складаються зі свічок, ікон, фан та параментів), фундування зведення хрестів і каплиць, чи з огляду на здобуте відпущення гріхів, вважають достатньо відпокутуваним.

Празники завжди відзначають урочисто. До найбільших *релігійних свят* згаданих українців належить також свято святого Івана з Дуклі, Водохрестя (посвячення у Йордані) 18 січня та святого Степана. Традиційне різдвяне розтрушування соломи у кімнаті повинне розбудити спогад про убоге пристановище новонародженого Спасителя; загальноприйняте взаємне обливання водою на Великдень символізує очищення душі, яке відбулося під час посту. У травні і пізніше, на свято Івана, запалюють святкові вогні.

Хрестини, весілля та похорони тут також не проходять без застілля, яке особливо на весіллі триває часто упродовж багатьох днів. Дівчата і парубки користуються тут уже дещо вільнішим правом вибору, а тому і заручини справляють святково. Традиційно при цьому є присутній парох, і молодята над хлібом подають один одному руки. Перед весільним поїздом часто несуть кольорову фану, прикрашену великим букетом квітів та обвішану дзвіночками.

Громадські справи охоче вирішують у шинку при чарці горілки, при чому раніше процедура у судових справах звичайно розпочиналася з опису майна та з обмивання застави. Невиправного боржника сільські судді інколи тримають під арештом на горішці власної хати до тих пір, допоки дим, який туди виходить, не покриє його кіптявою і таким способом не зламає його впертості.

Народ вірить у найтемніші забобони. Усілякі ворожбити та провісники погоди користуються у них великою повагою. Під час тривалої посухи практикують купати жінок, а якщо вони відмовляються це робити, то їх кидають у воду навіть силоміць, щоб виявилось, яка з-поміж них є відьмою і на чийй совісті лежить посуха.

Житло у горах не відрізняється помітно від селянських будинків на Верховині; проте на долах натрапляємо на досить просторі, охайні хатини, обставлені столами, стільцями та ліжками з м'якої деревини, а поскладані на них аж до самої стелі перини засвідчують, що принаймні пір'я та пуху, які використовуються для їхнього виготовлення, тут не бракує. Невід'ємним елементом домашнього інтер'єру в горах є ручні жорна, які служать для приготування борошна та круп.

Їжа у горах є такою ж убогою, як і у верховинців, але вже на долах вона стає різноманітнішою. З-поміж найулюбленіших страв потрібно згадати так звані "пирогги" (по-польськи "пірогі")⁶⁴, тобто начинені картоплею або сиром струдли з вівсяного борошна.

У гірських мешканців шубу заступає довгий аж до колін, коричневий сукняний плащ старовинного покрою. Цей плащ шують зі своєрідним капюшоном або ж із чотирикутним коміром, який накриває лише плечі і з якого звисають френзлі з невибіленої пряжі. Ближче до рівнин пословачені українці одягаються вже майже так само, як словаки, з якими вони живуть по сусідству чи у перемішку і від яких вони часто відрізняються щонайбільше мовними нюансами та стійким дотриманням грецького обряду.

Щодо *діалекту*, яким розмовляють пословачені українці, то він у загальних рисах збігається із так званим *шариським діалектом*, який перш за все властивий словакам цього краю, проте відрізняється від нього тут і там ще й своїм справжнім українським відтінком, так що, для прикладу, у колишньому Свидницькому повіті (так звана "Маковицька крайна") тамтешній окружний голова на моє запитання про це [про мовні відмінності населення. – *A.B.*] відразу ж зміг назвати мені ті місцевості, у яких, на відміну від українських громад, розмовляють чистим шариським діалектом*. Тих, хто розмовляє таким діалектом, на відміну від автохтонних словаків, називають "*чотаками*"⁶⁵, тому що вони словацьке словечко "*чо*" вимовляють на український лад – "*чо*". Їхнім західним форпостом є Лучівна (Lautschburg) у Спиші. Зрештою, у їхній вдачі можемо простежити і риси *польського характеру*, які, як було показано у першому розділі, виникли під впливом польських іммігрантів.

Інша етнічна група характеризується, незважаючи і на низку істотніших відмінностей, вимовою згаданого вже складу "*чо*" як "*со*", а тому відома під назвою "*сотаки*"⁶⁶. Цей різновид українців (через часте вживання вигуку "ава" їх називають також "аваками", а через вживання слова "цепер" замість українського "тепер" (сьогодні) – "цепераками"⁶⁷) замешкує в основному Таварнську долину (східніше від Баране), а також територію поміж цією долиною та поселенням Собранець в Ужанському комітаті аж до злиття річки Ондави з Латорицею. Наголошування слів у них наближається не так до шариського діалекту, як більше до української мови. Проте більша частина лексичного фонду є спільною для сотаків та словаків; дещо теж запозичене в угорців. Закінчення слів у них іноді буває цілком особливим: так, для прикладу, вони говорять *іда*, *буда* замість *ідут*, *будут*⁶⁸ у споконвічних українців.

У їхній зовнішності впадає у вічі красива, струнка фігура та м'яке, світло-русяве волосся у дітей. Родинне життя "сотаків" характеризують як глибоко патріархальне.

* Таких місцевостей, зрештою, є небагато і вони невеликі за розміром.

Кожен член родини отримує свої чітко визначені обов'язки та беззастережно підкоряється розпорядженням глави сімейства. Жінки змушені працею своїх рук не лише зодягати сім'ю, але також, продаючи полотно, "заробити до хати" необхідну кількість солі. В усьому іншому, тобто своїми фізичними та духовними особливостями, звичаями й обрядами, одягом і житлом вони подібні до "чотаків".

Також тут потрібно ще згадати "**українських горян**"⁶⁹, яких, щоправда у дуже незначній кількості, зустрічаємо у Спиші. Вони вирізняються *підприємливою вдачею, тілесною спритністю та вродженою дотепністю*. Заселяють вони гірський хребет поміж скелястим каньйоном, яким Попрад покидає Угорщину, та центральною віссю Карпат, на північному схилі якого і знаходиться найбільш західна, заселена ними місцевість, зокрема – Остурня. Серед них зустрічаємо чоловіків, котрі як торговці обійшли половину Європи та здобули широкі знання. Їх, правда, вважають також і надзвичайно хитрими та користоловними. Не будучи злодійкуватими, вони проте лише зрідка повертають щось знайдене на вулиці чи деінде його власникові, навіть якщо він їм і відомий. Новішими часами вони надають великого значення шкільній освіті та вельми радіють, коли їхні діти роблять успіхи у читанні, рахуванні та письмі. З давніших часів на доказ їхньої здібності до навчання можна навести мукачівського єпископа *Брадача*⁷⁰ родом з Камійонки. Їхня побожність здебільшого лише позірна (показна). Ікони належать до невід'ємних настінних прикрас кожної домівки. Незважаючи на те, що вони далекі від фаталістичної покори перед долею, все-таки вони схиляються перед неминучістю зі словами: "Як Бог да, так бендзе" (Як Бог дасть, то так і буде)⁷¹.

Їхній *одяг* складається з грубої і довгої аж до стегон сорочки без коміра, рукави якої тісно прилягають до рук і на зап'ясті оздоблені облямівкою; з темно-коричневого плаща, що сягає аж до колін і по краях обшитий сукняними смужками світлих кольорів; з білих штанів з грубого сукна, які тісно прилягають до ніг; з густої овечої козушину, що служить як накидка; з масивного пояса; взуття на ремінцях та широкополого фетрового капелюха, який у парубоцтва обвитий червоною стрічкою. Жінки у літню пору вбираються у широкий лляний одяг, а взимку – у схожий на чоловічу накидку кожух. До їхнього святкового одягу належать шнуровані чобітки з жовтої або червоної саф'янової шкіри, які вони, як правило, взувають лишень перед самими церковними дверима, а до церкви несуть у руках. На шиї красуються скляне намисто та червоні бантики, а голову вкриває різнобарвний чепчик.

Основним продуктом харчування цих людей є картопля, зварена залежно від обставин на круто або нарідко каша на борошні ("чир"⁷²), капуста та перлова крупа ("пенцаки"⁷³), яку вони власноруч готують з ячменю, котрий спочатку зволожують, потім засипають у дерев'яну ступу і до тих пір товчуть кам'яним товкачем, допоки лущайки не відділяться від ядра. Місце домашнього хліба заступають вівсяні пироги ("москалі"⁷⁴), що їх, заправивши маслом чи овечим сиром, дають також робітникам у поле. Вживання горілки поширилося тут лише новішими часами. Змалечку українські горяни більше звиклі до вина та пива.

Їхня *мова* виявляє найбільшу подібність до польської, проте саме у вимові спостерігаємо прогресуючу українізацію цих гірських мешканців.

Не має якогось глибокого значення поширений у старих працях поділ закарпатських і галицьких українців на "*лишаків*" та "*леммаків*", оскільки він ґрунтується лише на вживанні слівечок "лише" та "лем" замість поширеніших "тілько" чи "іно"⁷⁵ (тільки). В Угорщині "лишаки" проживають у Мармароському комітаті.

Наприкінці я не можу не навести один факт, який дуже добре годиться для того, щоб *моральність закарпатських українців загалом* показати у правдивому освітленні, якого вони цілком заслуговують.

Зокрема у мукачівській тюрмі, де утримують злочинців, засуджених на суворе ув'язнення терміном від одного до п'яти років та у виняткових випадках до 10 років, станом на 21 травня 1860 року поряд із 202 угорцями та 107 словаками перебувало лише 83 українці, тоді як відповідне кількісне співвідношення представників названих етносів у колишній Кошицькій адміністративній окрузі (яка постачає найзначніший контингент до загальної кількості згаданих ув'язнених) згідно з переписом 1850 року виявляє, що у згаданій окрузі проживало майже стільки само угорців, як і українців, а словаків на третину більше. І навіть якщо взяти до уваги, що серед угорських арештантів було чимало з Гроссвардаїнської адміністративної округи, то і в такому разі це співвідношення надалі однозначно промовлятиме на користь українців. Тим більше, мені добре відомо, що лише незначна частина арештантів з вище названої округи дійсно доправляється до мукачівської тюрми. З 83 в'язнів-українців 50 було заарештовано за крадіжку, 13 – за розбій, 5 – за нанесення тяжких тілесних ушкоджень, 2 – за вбивство, підпал і публічне насилля та один за образу маєстату. Така велика кількість злочинів, здавалось би, суперечить тому, що я з цього приводу зазначав, описуючи верховинців; проте насправді вони здебільшого припадають на долю *не гірських*, але рівнинних місцевостей, які замешкують долиняни та частково пословачені українці. Із вищенаведеними даними, якими я завдячую ласці пана намісницького радника *Йоганна Гебеля*, збігається той факт, що, *згідно із судовими зведеннями* за 1857-1858 адміністративний рік, у заселених переважно українцями Ужанському, Березько-Угочанському та Шариському комітатах унаслідок розбійницьких нападів було нанесено не більше як 62 тяжкі та 37 смертельних травм. Зрештою, також і *ц[ісарсько]-к[оролівський] гарнізонний трибунал у Кошиці* (представлений в особі *ц[ісарсько]-к[оролівського] військового судді, капітана Шобера*) на мій запит подав такі відомості, що українці району (який підпорядковується цьому трибуналу і охоплює усю територію компактного проживання українців) як солдати стягують на себе покарання найвищої міри переважно лише за дезертирство, на яке їх штовхає ностальгія, та за розбійні напади, до яких безпритульні дезертири вдаються з крайньої нужди.

Щодо *загальних здібностей закарпатських українців до освіти*, то вони значно вищі, ніж звичайно прийнято вважати в Угорщині. Я не лише мав змогу переглянути письмові роботи і малюнки дітей українських селян з усіх частин закарпатського краю, які виявляють їхню високу обдарованість, але й ознайомився з чималою кількістю оригінальної літературної продукції, творцями якої є українці. Так, для прикладу, ужгородський канонік *Андрій Балудянський*⁷⁶ у 1842 р. видав латинською мовою

вельми цінну історію церкви, згодом перекладену російською та угорською мовами*;
 пряшівський канонік *Духнович*⁷⁷ є автором численних аскетичних писань і української читанки для початкових шкіл; архідиякон горішньої частини Мармароської Верховини *Степан Мустиянович*⁷⁸ видав друком численні проповіді, проголошені українською мовою; *Михайло Лучкай*⁷⁹ (який упродовж тривалого часу обіймав високий церковний сан при дворі герцога фон Модена) випустив у світ українську граматику. Інші зразки освіченості закарпатських українців є оздобою списку використаних джерел, який подано на початку цієї праці. З новіших часів з-поміж людей з ґрунтовною науковою освітою потрібно назвати архідиякона *Василя Ляховича*, який помер 1859 року в Синевірі на Мармарощині; мукачівського архідиякона *Василя Договича*⁸⁰; ужгородського шкільного інспектора *Крітсфалуші де Крітсфальва*; покійного священника з Пастелі, доктора теології *Андрія Баранковича*; колишнього професора Ужгородського ліцею, а пізніше священника у селі Тиха *Павла Кутка*, який помер 1859 року в селі Горбки; *Василя Волоссяного*, який помер 1841 року, будучи єпископським бібліотекарем в Ужгороді; Біловезького священника *Андрія Павловича*⁸¹; Мальцівського священника та архідиякона *Олександра Яницького*⁸² й обох віденських лікарів *Михайла Вівсяника*⁸³ та *Вінченза Алексовича*⁸⁴. Ляхович однаково добре знався у римській і грецькій класичній літературі та був вправним стилістом. Догович був членом угорського вченого товариства. Павлович є співробітником численних галицьких часописів та прекрасний освітянин. Доктор медицини Вівсяник здобув у Відні репутацію чудового лікаря і вже упродовж тривалого часу працює головним лікарем публічної лікарні, його вже неодноразово обирали деканом медичного лікарського колегіуму при Віденському університеті, і ось недавно він знову обійняв цю посаду. Вівсяник також має великі заслуги у заснуванні благодійних товариств, зокрема спілки на підтримку вдів і сиріт покійних лікарів. З *давніших часів* поряд з письменником *Йоаникієм Базилевичем*⁸⁵ (який окрім історичної праці, названої вище у моєму списку використаних джерел, видав у Кошиці 1802 р. аскетичний твір під заголовком "Imago vitae monasticae") потрібно відзначити також *Щавницького*⁸⁶ – ректора греко-католицької генеральної семінарії у Львові за часів Йосифа II (він був учителем російської мови Йосифа II і супроводжував його у мандрівці до Росії), мукачівського генерального вікарія *Григорія Деска* (помер 1758 р.) та мармароського єпископського вікарія *Данила Гавриловича*. Обидва названі опублікували свого часу дисертації, зокрема Деско – про християнську політику, Гаврилович – про Кальметів розбір Старого Завіту.

А які приклади освіченості змогли б представити українці Угорщини, *якби система загальної шкільної освіти була б організована у них краще, ніж тепер*. Так, 1859 року в усьому українському краї, не враховуючи сюди загалом незначної кількості католицьких і протестантських громад, педагогічною діяльністю в українських школах професійно (тобто як самостійні вчителі або як учителі-асистенти) займалося лише 50 осіб. У цілій Угорщині для українців греко-католиків існує лише три чотирирічні нормальні основні школи, об'єднані з учительськими семінаріями (в Ужгороді, у Марія-Повч та у Пряшеві), окрім того ще дві чотирирічні основні школи працюють

* Цю книгу використовували як підручник навіть у римо-католицьких священничих семінаріях Угорщини, що промовисто свідчить про її цінність.

у Якуб'янах та в Камйонці у Спиші* і так само лише у двох місцевостях (у Великому Липнику та в Орябині у Спиші) існують дворічні парафіяльні школи. Решта учительських посад заступлена, так би мовити, *лише позірно* церковними півчимами (дяками), які водночас прислужують під час церковних відправ. Лише незначна кількість звичайних сільських шкіл упорядкована згідно з державними нормами (так, у мукачівській єпархії, яка нараховує 392 основні парафії та 1025 філій включно з парафіями угорськими, на чолі яких стоять греко-католицькі священники і які у цьому відношенні перебувають у кращому становищі, ніж українські, таких шкіл виявлено лише 38), а це значить, що *переважна більшість цих шкіл не має ані надійної бази, ані передбаченого загальною шкільною програмою відповідного обладнання*. Щоправда, за останні 10 років у цій галузі став помітний якийсь поступ. Кількість українських парафій, де школа існує не лише на папері, на сьогодні є незначною (наскільки мені відомо, до таких належать лишень Руські Пекляни у Шариському та 4 місцевості в Ужанському комітатах), для порівняння, ще у 1839 році в мукачівській єпархії, яка у той час нараховувала шість з половиною сотень парафій, фактично існувало лише 68, а у Пряшівській єпархії, яка тоді налічувала 194 парафії – 5 координованих, тобто справжніх елементарних шкіл. У Нижньоверецькому повіті (Березький комітат), де до 1850 року з 76 українських громад лише 2 були забезпечені школами, у 1858 році *усі ці громади могли втішатися власними школами*, серед яких було 15 добрих шкіл. У Рахівському повіті, починаючи з 1854 р., за підтримки камеральної палати багато шкіл було організовано заново, а для вчителів домоглися встановлення фіксованої заробітної платні у розмірі до 300 австрійських флоринів. У Хустському повіті для таких місцевостей, як Вишкове, Хуст, Задне, Довге, Верецьки, Березники, Липча, Кошельово та Велятин вдалося підшукати дипломованих учителів з учительських семінарів. Отож, за час австрійського урядування справді були зроблені деякі реальні кроки для розвитку української загальношкільної освіти, особливо допоки в особі пряшівського каноніка Віктора Добрянського⁸⁷ українці мали *свого радника з питань шкільництва*. Щоправда, самих лишень згаданих заходів ще довго не вистачатиме для задоволення всіх потреб. Бо і надалі кількість українців, придатних до відвідування вищих навчальних закладів, залишається все ще незрівнянно малою відносно до загальної кількості дітей. Так, у найпопулярнішій серед закарпатських українців Ужгородській гімназії у 1859 році *на восьми курсах* навчалося не більше як 205 юнаків греко-католиків і серед них, окрім того, було ще декілька угорців з Саболчського та Ужанського комітатів. Але ж звідки мав би взятися той потужніший контингент, якщо у Березькій Крайні на 82 мешканці деканату, у горішній Мармароській Верховині – на 79, у Собранецькому краї – на 55, у долині Теремлі – на 50, у Підгір'ї – на 49, біля Хуста – на 40, а біля Довгого – на 33 мешканці деканату припадає лише *одна* дитина, яка відвідує школу, а відповідне середньостатистичне співвідношення становить 1 : 25^{**}; а зваживши, що заледве половина призованих до військової служби школярів мала змогу регулярно відвідувати заняття, а більшість учителів, як уже було згадано, є людьми неосвіченими, – то про це і думати годі.

* Гайдудорозьку основну школу відвідують майже без винятку угорські діти.

** Кількість дітей шкільного віку (у віці від 6 до 12 років) в українських областях співвідноситься із загальною чисельністю корінного населення як 1 : 15.

Щодо віросповідання, то українці Мармарощини, Березького та Ужочанського комітатів майже без винятку належать до греко-католицької церкви; в Ужанському комітаті серед них нараховують майже 10 000, у Земплинському – майже 20 000, у Шариському – близько 40 000 та у Спиському – 4 000-5 000 католиків латинського обряду. Чисельність українців, які сповідують протестантизм, становить щонайбільше 20 000 осіб. З них 10 000 припадає на Шариський, 7 000 – на Земплинський і 1 000 осіб на Списький комітати. Українці-протестанти Земплинського комітату є здебільшого "сотаками".*

* Перепис 1857 року засвідчив зростання кількості прихильників різних віровизнань у таких українських повітах:

	греко-католики	римо-католики	неуніати	протестанти	ізраїльтяни
Хуст	26 826	1 495	6	2 251	2 654
Волове	17 587	39	–	12	1 826
Рахів	16 116	2 660	3	50	357
Нижні Верецьки	13 795	560	1	37	2 078
Великий Березний	21 699	1 147	–	44	1 565
Гуменне	12 074	13 915	18	153	2 505
Папина	11 142	2 302	–	8	1 448
Стропків	5 942	4 473	–	65	1 750
Великий Михайлів	9 339	10 629	–	5 731	2 718
Свидник	12 873	978	1	6	1 096
Бардіїв	10 852	14 216	–	2 269	2 474
Сабинів	11 582	17 770	2	571	2 712
Гральят	4 212	8 411	–	4 433	2 045
Любовня	9 367	10 785	–	802	227

Нечисленні римо-католицькі парафії, які знаходяться у Верховині та в сусідніх із нею дистриктах (11 – у Мармарощині, 5 – у Березькому, 12 – в Ужанському комітатах) здебільшого були засновані лише впродовж останніх 80-90 років, а деякі з них, як, наприклад, у Верхніх Реметах і в Тур'їх-Реметах – тільки 7-14 років тому, і зокрема головню для німців, угорців та словаків, як це засвідчує шематизм Сатмарської діоцезії. У Бичкові, Сигіті, Хусті, Мукачеві, Барбовому, Ужгороді, Тур'їх-Реметах, Верхніх Реметах, у Великому Березному та в Середньому правлять службу усіма трьома мовами (тобто, по-німецьки, по-угорськи і по-слов'янськи), у Кобилецькій Полянці, Ясині, Костілі, Дубовому, Тячеві, Дойч-Мокрій та у Вишковому – по-німецьки і по-угорськи, у Верхній Доманинці та в Тибаві – по-слов'янськи і по-угорськи. Так, у Рахівській парафії у рубриці "Lingua" зазначено: "Germ. Hung. et Ruthenica". Євангельській Земплинсько-Шариський сеньорат (Augsb. Konf.), який, за винятком Спишу, охоплює майже увесь український край, нараховує лише 19 пастирських стацій; гельветський Верхньо-Земплинський – 28, Ужанський – 38, Березький – 61, Мармаросько-Ужочанський – 31. Потрібно також зазначити, що кальвінізм сповідують переважно самі лише угорці, а тому велика кількість гельветських пастирських стацій не має до українців ніякого стосунку. Власне у Верховині не існує жодної протестантської церковної громади.

КОМЕНТАРІ

¹ *Верховинці* – в оригіналі "Verchovinaer".

² *Мармароський комітат* (угор. Máramaros megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини; головне місто – Мармарош-Сігет. *Мармарощина, Марамарощина, Мараморощина* – історично-географічний край у басейні горішньої Тиси і Боршови.

³ *Березький комітат* (угор. Bereg megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини на території Середнього Закарпаття в басейні рік Латориця і Боршова по Тису. Головне місто – Берегове.

⁴ *Ужанський або Ужгородський комітат* (угор. Ung megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини в басейні ріки Уж (Унг). Головне місто – Ужгород.

⁵ *Комітат* (жупа, жупанія, столиця, угор. vármegye) – адміністративно-територіальна одиниця в Угорщині.

⁶ *Доляни або блахи* – в оригіналі "Dolischnianen oder Blachen".

⁷ *Сатмарський комітат* (угор. Szatmár megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини на лівому березі Тиси. Українці проживали головно у північно-західних районах комітату. Головне місто – Сатмар-Неметі (сучасне місто Сату Маре в Румунії).

⁸ *Уточанський (Уточський) комітат* (угор. Ugocsa megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини, розташований над рікою Тисою, здебільшого на українській етнографічній території Закарпаття. Головне місто – Севлюш (угор. Nagyszöllös, 1946 р. перейменоване на Виноградів).

⁹ *Саболчський комітат* (угор. Szabolcz megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини на лівому березі Тиси. Українці проживали головно у південно-західній частині комітату. Головне місто – Ниредьгаза.

¹⁰ *Земплинський комітат* (угор. Zemplén megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини зі столицею у Новому Місті (угор. Sátoralja-Újhely). Північна частина комітату, заселена українцями, обіймала верхів'я Лаборця й Ондави. Південну частину заселяли переважно словаки й угорці.

¹¹ *Шариський комітат* (угор. Sáros megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини зі столицею спершу в замку Шариш, з XVIII ст. у місті Пряшів; північна частина охоплює українську етнографічну територію.

¹² *Абауйський або Абовський комітат* (угор. Abaúj megye) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини. Абов (Abaúj) – край у Південній Угорщині та Південно-Східній Словаччині, з якого в XIII ст. виділилися Шариш, Земплин та Гевеш. Головне місто – Кошиці.

¹³ *Списський комітат* (угор. Szepes megye, нім. Zipser Komitat) – до 1918 р. адміністративно-територіальна одиниця Угорщини в басейні Верхнього Попраду, Верхнього Гернаду та на правому березі Дунайця; історичний край у Північно-західній Словаччині, який відіграв роль важливих політичних воріт між Угорщиною, Польщею та Україною; українці заселяють Старо-Любовнянський повіт, найбільше на північний захід висунений український острів – село Остурня.

¹⁴ *Бачинський Євген* (1818-1898) – закарпатський священик, парох села Люти, автор історико-етнографічного опису Ужанського та Берегівського комітатів "Descriptio Verchovinae Unghensis et Bereghiensis" [Опис Ужанської та Берегівської верховини] (1860). Рукопис праці Є.Бачинський, мабуть, особисто передав Г.-І.Бідерманнові, який використав його у своїй книзі, зазначивши у списку джерел у рубриці "Рукописи": *Eugen Bacsinsky de Bacsyn* (gr.-kath. Dechant zu Lyutta). Descriptio Verchovinae Unghensis et Bereghiensis, 1860. Дальша доля рукопису невідома. Ім'я Євгена Бачинського Г.-І.Бідерманн згадує також у своїй подяці тим, хто допомагав йому у написанні праці. Ще одна праця Є.Бачинського, збірник "Песни Верховинцев, песни собраные в Берегском, Уточском и Марамарусском комитатах", увійшла у публікацію російського журналіста й етнографа *Григорія Де-Воллана* "Угро-русские народные песни" (1885).

¹⁵ *Невгамовна пристрасть до мандрівок щороку жене верховинця...* – Ідеться про поширені серед українців Закарпаття у XVIII – до половини XX ст. відхожі промисли, заробітчанську міграцію, і зокрема про практику наймання на жнивварські роботи у низинні райони Угорщини

– над Тису і Дунай, куди нерідко вибиралися цілими громадами усі дорослі члени сімей, залишаючи на господарстві самих лише жінок. Щоправда, головною причиною пошуків додаткових заробітків поза межами рідного села та околиць була не, як вважав Г.-І.Бідерманн, "невгамовна пристрась верховинця до мандрівок", а брак належних умов для ведення землеробства і тваринництва на такому рівні, який би забезпечував ефективність господарства та давав прожиток родині. Детальніше про це див.: *Горинь Г.* Відхожі промисли, заробітчання, міграція // *Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2 т. Львів, 1998. Т. 1. С. 128-131.*

¹⁶ "*Дай, Боже!*" – в оригіналі "Daj Bože!" ("Gebe Gott!").

¹⁷ ...у *Ясинянському лісовому окрузі* – в оригіналі "in Kőrösmezőer Waldamtbezirke". Waldamtbezirk – адміністративно-територіальна одиниця в Австрійській імперії, яка була підпорядкована лісничому відомству (Waldamt, Forstamt). З метою ефективного промислового ведення лісового господарства австрійський уряд у другій половині XVIII ст. створив на Мармарошині п'ять лісових округів, підпорядкованих камеральному правлінню: у Дубовому, Ясині, Рахові, Вишові та Сигеті (угор. Dombo, Kőrösmező, Raho, Visso, Sziget).

¹⁸ ... як щось подібне до *Рюбецаля* – в оригіналі "eine Art Rubezahl". Rubezahl – у германській міфології гірський дух і володар Різентгебіре (Riesengebirge – дослівно, "гори велетнів", найвищий гірський хребет у Судетах), в легендах зображується як гірський чоловічок (карлик), дух, монах, а також як велетень або у тваринній подобі. Він збиткується над мандрівниками, збиває їх з дороги, обдаровує бідних, посилає погану погоду, якщо його розізлити, охороняє гірські скарби. Етимологія імені демона невідома, спроби її в'яснення суперечливі. Вперше легенди про цього демона зібрав й опублікував Й.Преторіус у книзі "Daemonologia Rubinzalii Silesii" (1662).

¹⁹ ...*Попадя* (правильніше "*Попад'я*") – в оригіналі "...Popadya (richtiger: "Popad'ja)").

²⁰ ...*про дівчину Джуму* – в оригіналі "von der Jungfrau Džuma (Pest)".

²¹ ... "*танець пирога*" (*гуски*) – в оригіналі "Kuchentanz" (huski).

²² ... ("*свахи*" або "*свашки*") – в оригіналі ("svachi" oder "svaški").

²³ ...*весільний староста* (*єфнарь*) – в оригіналі "der Altvater (Jefnarj)".

²⁴ ...*багато хресних батьків* ("*куми*" або "*кмотри*") – в оригіналі "zahlreiche Gevattersleute" ("kumu" oder "kmotry").

²⁵ ... у *бесаги* – в оригіналі "Quersack", дослівно "поперечний мішок", тобто двокамерний мішок ("сакви", "бесаги"), один з найпростіших традиційних засобів транспортування вантажів як вручну, так і в'ючним способом серед українських верховинців XIX ст.

²⁶ ... "*Христос воскрес!*" ... "*Воістину воскрес!*" – в оригіналі "Chrystos voskrese!" ("Christus ist erstanden!")... "vo istynu voskrese!" ("fürwahr, er ist erstanden!").

²⁷ ... на *увесь святковий час* – в оригіналі, мабуть, помилково "für die folgende Fastzeit" – "на час наступного посту".

²⁸ ...*свята Трьох Царів* – в оригіналі "Dreikönigstage". Dreikönigstag – 6 січня, у католицькій традиції свято трьох святих царів, які, згідно з християнською традицією, відвідали новонародженого Ісуса Христа у яскині та зложили йому дари як новому Владиці світу. З епохи Середньовіччя цьому святу була приурочена духовна сценка (т.зв. Dreikönigsspiel), яка зображувала прихід трьох царів до Христа.

²⁹ ...*богачі* – в оригіналі "Bogatschen".

³⁰ ... "*круль*", *тобто король* – в оригіналі "Kruul" d.i. König".

³¹ ...на "*святій вечер*" – в оригіналі "am Christ-Abende ("svjatyj večer)").

³² "*Купайло*" – в оригіналі "Kupajlo".

³³ "*собітки*" (*від "sobota", субота*) – в оригіналі "Sobitki" (von sobota, Samstag)".

³⁴ *купальські вогнища* – в оригіналі "Sonnenwendfeuer", тобто вогні, які розпалюють у дні сонцестояння під відкритим небом, зокрема на вершинах гір.

³⁵ "*святі води*" – в оригіналі "svjatyj vody".

³⁶ ... *прокляття "Забий тя перун!"* ("*Щоб тебе грім убив!*") – в оригіналі "Fluch: "Zabyj tja perun!" ("Dass der Donner dich erschlage!")".

³⁷ "*коломийка*" (*коломайка*) – в оригіналі "Kolomyjka" (Kolomaika)".

³⁸ ...*гра на пастушій флейті та козі* – в оригіналі "das Blasen der Hirtenflöte und des Dudelsacks".

³⁹ "*трумбет*" (від *тромпета*) – в оригіналі "Trumbeth" (von trompeta)".

⁴⁰ ..."*оципка*" (або "*оципок*")... "*чир*"... "*токан*" – в оригіналі "Oscypka" (auch Oscypák)... "*суг*"... "*Токán*".

⁴¹ ...*розміру в один квадратний фут* – в оригіналі "über einen Quadratschuh". Schuh (Fuß, порівн. англ. *foot*) – давня міра довжини зокрема в німецькомовних країнах Європи. В Австрії середини XIX ст. дорівнювала 31,608 см.

⁴² ...*шкіряна торба (на зразок ранця)* – в оригіналі "Ledertasche (eine Art Tornister)".

⁴³ ..."*шубу*" – в оригіналі "Schuba" (šuba)".

⁴⁴ ...*зі шнурованих сандалій з овечої шкіри ("постоли" або "бочкори")* – в оригіналі "in schafledernen Schnürsohlen ("postoly" oder "bočkory)".

⁴⁵ "*моністо*" або "*лелелька*" – в оригіналі "Monisto" oder "Leljalka".

⁴⁶ ... "*парта*" – в оригіналі "Párta" – святкова окраса голови дівчини, а також молодіці: штучний вінок або рамка зі стрічками, які сягали нижче пояса (відома у лемків).

⁴⁷ ...*довжиною у 3-4 фути* – в оригіналі "3-4 Schuh langen Zopf", це приблизно 95-130 см. Дивись примітку № 41.

⁴⁸ "*ковт*" – в оригіналі "Kouty".

⁴⁹ "*бочкори*" – в оригіналі "Bocskoren".

⁵⁰ ... *чіжми* – в оригіналі "Csizmen". "Чіжми" (з угорської *csizma* – чобіт) – чоботи переважно з м'якими халявами, поширені серед закарпатських гуцулів у XIX ст.

⁵¹ ...*зростом у клафтер* – в оригіналі "die eine Klafter messen". Klafter – давня міра довжини в Австрії: Klafter = 6 Fuß = 1,896 484 320 м.

⁵² *Бачинський Андрій* (1732-1809) – мукачівський єпископ (1772-1809), протектор культурного пробудження українців Закарпаття; доклав багато зусиль для розбудови Мукачівської єпархії, 1780 р. переніс осідок єпархії та єпархіяльної духовної семінарії в Ужгород, дбав про піднесення матеріального й освітнього рівня духовенства, про народну освіту.

⁵³ *Бізанцій Георгій-Геннадій* – мукачівський єпископ у 1729-1733 рр.

⁵⁴ *Попович Василь* (1796-1864) – мукачівський єпископ від 1837 р.; закарпатський церковний діяч, багато зробив для поліпшення життєвих умов та освіти духовенства (заклав нову учительську семінарію, утверджував навчання рідною мовою у гімназіях).

⁵⁵ *Томаш Ессе* – родом з села Тарпа (тепер в Угорщині), керівник селянських повстанських загонів з сіл Вари та Тарпа на Берегівщині, виступи яких стали початком угорсько-австрійської війни, відомої під назвою рух Ференца Ракоці II (1703-1711 рр.).

⁵⁶ *Орлай Іван* (1770-1829) – учений-медик, педагог, освітній діяч родом з села Паладь (тепер село Комарівці Ужгородського району Закарпатської області). Вищу освіту здобув у Львівському, Пештському та Віденському університетах. У 1790 р. виїхав до Росії, де працював як медик; 1821-1826 рр. – директор гімназії князя Безбородька в Ніжині, 1826-1829 рр. – очолював Рішельєвський лицей в Одесі. Автор праць з медицини, історії, педагогіки. Член численних наукових товариств у Росії та за кордоном.

⁵⁷ В оригіналі відповідно: "nytká" – "cverna"... , "zbroja" – "gver"... , "zásid" – "grunt"... , "snjidaty" – "frištikowaty".

⁵⁸ ... *сягає зросту у 5 футів* – в оригіналі "die Höhe von 5 Schuh", це приблизно 160 см. Дивись примітку № 41.

⁵⁹ *Балудянський Михайло* (1769-1847) – педагог, економіст, юрист, державний діяч, родом з села Ольшава (тепер Кошицького округу у Словаччині); професор університету в Будапешті; 1804 року заходами І.Орлая був запрошений до Росії, працював професором політичної економії у Петербурзі; 1819-1821 рр. – перший ректор Петербурзького університету. Основні праці присвячені економічним питанням.

⁶⁰ *Ольшавський Михайло Мануїл* – мукачівський греко-католицький єпископ 1743-1767 рр. родом з Ольшавиці на Пряшівщині, королівський таємний радник; організатор українського шкільництва на Закарпатті, засновник богословської школи в Мукачеві (1744 р.), автор поле-

мічних і повчальних творів. З 1749 р. провадив наполегливу боротьбу за незалежнення Мукачівської єпархії від угорського римо-католицького єпископа Єгеру, яка закінчилася проголошенням самостійності Мукачівської єпархії (1771 р.), що у свою чергу спричинилося до небувалого розвитку релігійного та культурного життя українців Закарпаття.

⁶¹ *Тарасович Василій* – мукачівський єпископ (1633-1651 рр.).

⁶² ... *брати Добрянські* – Віктор (1816-1860) та Адольф Добрянські (1817-1901) – чільні діячі культурно-літературного та суспільно-політичного руху закарпатських і галицьких українців середини XIX ст.

⁶³ "на дольню землю" – в оригіналі "na dolnu zemlu".

⁶⁴ "пироги" (по-польськи "pirogi") – в оригіналі "Pyrohy" (poln. pirogi)".

⁶⁵ "чотаки" – в оригіналі "Czotaken".

⁶⁶ "сотаки" – в оригіналі "Sotaken".

⁶⁷ В оригіналі відповідно – "ava" – "Avaken"..., "ceper" – "teperj" – "Cerepaken".

⁶⁸ ... *іда, буда замість ідут, будут* – в оригіналі "Ida, budā statt idut, budut".

⁶⁹ ... "українських горян" – в оригіналі "Die ruthenische Goralen".

⁷⁰ *Брадач Іван* (1732-1777) – мукачівський єпископ (1767-1772) родом з Камйонки у Спиші, борець за канонічне визнання Мукачівської єпархії та її незалежнення від впливу угорського римо-католицького єпископа Єгеру. Після визнання Мукачівської єпархії 1771 р. канонічно заснованою і незалежною І.Брадача було призначено її першим єпископом. Підготував і видав перший буквар, щоправда наклад книги було знищено.

⁷¹ "Як Бог да, так бендзе" (*Як Бог дасть, то так і буде*) – в оригіналі "Jak Bóg da, tak bendže" (Wie Gott es gibt, so wird es sein)".

⁷² "чир" – "čyr".

⁷³ "пенцаки" – в оригіналі "pencaky".

⁷⁴ "москали" – в оригіналі "moskaly".

⁷⁵ В оригіналі відповідно – "Lischaken" – "lyše", "Lemmaken" – "lem"..., "tilko", "ino".

⁷⁶ *Балудянський Андрій* (1807-1853) – ужгородський канонік, викладач Ужгородської єпархіяльної духовної семінарії, автор "Історії церковної Нового завіту", перше видання якої латинською мовою побачило світ у Кошицях 1842 р., друге – угорською мовою у Пряшеві 1846 р., третє – українською у Відні 1852 р.

⁷⁷ *Духнович Олександр* (1803-1865) – закарпатський громадський і культурний діяч, педагог, письменник і публіцист родом з с. Тополя на Пряшівщині; греко-католицький священник, канонік капітули у Пряшеві. Уся діяльність О.Духновича була пройнята обороною Закарпаття проти зугорщення. Збирав український фольклор, 1848 року підготував етнографічний нарис про західні землі Закарпаття "О народах крайнянских или карпато-россах угорских, под Бескидом в Земплинской, Унгской и Шариской столицах живущих" (залишився в рукописі), на початку 1860 років уклав збірку народних пісень з нотами та власних поетичних творів, написаних за народнопісенними зразками (збірка не була опублікована, згодом зникла). 1850 року заснував "Литературное заведение Пряшевское", яке займалося культурно-освітньою працею. О.Духнович автор низки поетичних творів (патріотичних віршів, драм), статей з педагогічної проблематики, підручника для народних шкіл "Книжиця читальная" (1853), "Краткой истории угорских русинов" (1851), "Истории Пряшевской епархии" (1877).

⁷⁸ *Мустиянович Степан* (1807-1865) – священник у Мармарошині. 1851 року у відповідь на запит кошицького намісництва склав топографічний опис українців Мармароського і Берегівського комітатів "Topographica Descriptio Ruthenorum in Comitatus Maramaros et Beregh habitantium". Цей опис не був опублікований, однак і в рукописному вигляді він набув популярності у тогочасних наукових колах. У 1857 р. С.Мустиянович завершив значне за обсягом етнографічне дослідження "О русинах в Венгрии и Галиции", яке згодом передав Я.Головацькому для публікації у Москві. Доля обох рукописів невідома.

⁷⁹ *Лучкай Михайло* (справжнє прізвище Попп, 1789-1843) – греко-католицький священник, мовознавець, історик Закарпаття; автора шеститомної "Historia Carpatho-Ruthenorum..." (1842, залишилася в рукописі), у якій він обґрунтував теорію автохтонності українського населення

Закарпаття. Уклав граматику церковнослов'янської та української мови ("Grammatica Slavico-Ruthena seu Veteroslavicae linguae", 1830), записував усну словесність закарпатців, одна з його збірок (закарпатські народні пісні, приказки і загадки) увійшла як ілюстративний додаток до його згаданої граматики.

⁸⁰ *Догович Василь* (також Довгович, справжнє прізвище Дорганич, 1783-1849) – мукачівський архідиякон; філософ, астроном, літератор, член-кореспондент Угорської Академії наук. У статті "Ethnographiára, mint tudományra szolgálható észrevételek" [Думки, які доводять, що етнографія служить науці] (1827) чи не вперше в українській етнографії зробив спробу теоретично визначити предмет і завдання етнографії, методи її дослідження, виступивши проти примітивної описовості, національної упередженості, за філософське осмислення результатів етнографічних досліджень.

⁸¹ Тут мається на увазі *Павлович Олександр* (1819-1900) – закарпатський священник, громадський діяч, поет, названий "маковицьким солов'єм", родом з села Чарне на Пряшівщині. Збирав фольклорно-етнографічний та історичний матеріал про Маковицю. 1860 року уклав "Сборник песней и преданий, живущих в сердцах и устах Маковицкого люда", який передав Я.Головацькому (побачив світ 1866 р. у збірнику "Народные песни Галицкой и Угорской Руси"). Автор етнографічного нариса про жителів околиць Бардієва "Kilka szczególow etnograficznych", який увійшов як окремих розділ до книги польського історика й етнографа Е.Яноти "Bardujów. Historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy" (1862). Г.-І.Бідерманн у списку використаних джерел подає також рукописний твір О.Павловича про шариський діалект: *Alex. Paulovicz (gr-kath. Pfarrer zu Belovessa bei Bartfeld). Über den Sároser Dialekt.*

⁸² *Олександр Яницький* – священник, член депутації закарпатських українців у Відень до цісаря Франца Йосифа I (19 жовтня 1849 року) з пропозиціями організації культурного і політичного життя українців Угорського королівства, зокрема створення в межах Угорщини "Руського воєводства".

⁸³ *Михайло Вівсяник* – лікар, член депутації закарпатських українців у Відень до цісаря Франца Йосифа I (19 жовтня 1849 року) з пропозиціями організації культурного і політичного життя українців Угорського королівства, зокрема створення в межах Угорщини "Руського воєводства".

⁸⁴ *Вінценз Алексович* – лікар, член депутації закарпатських українців у Відень до цісаря Франца Йосифа I (19 жовтня 1849 року) з пропозиціями організації культурного і політичного життя українців Угорського королівства, зокрема створення в межах Угорщини "Руського воєводства".

⁸⁵ *Базилевич Йоаннікій* (1742-1821) – протоігумен, перший видатний історик Закарпаття, 1799-1805 рр. видав шеститомний твір "Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits, olim ducis de Munkacs pro religiosis Ruthenis ordinis sancti Basilii Magni in monte Csernek ad Munkacs anno 1360 factae". Саме цю історичну працю має на увазі Г.-І.Бідерманн.

⁸⁶ *Щавницький Михайло* (1754-1819) – церковний діяч родом з села Гез Ужанського комітату, здобув філософську й богословську освіту у Відні (1780); з 1780 р. – священник, з 1781 р. – віцеректор Барбареуму у Відні. Упродовж 1784-1787 рр. – перший ректор Української генеральної семінарії у Львові. Організатор Studium Ruthenum при Львівському університеті. З 1787 р. – крилошанин, директор духовного ліцею в Мукачеві.

⁸⁷ *Добрянський Віктор* (1816-1860) – педагог, публіцист і громадський діяч родом зі села Рудльов Воронівського округу у Словаччині. Як вихователь, викладач і церковний сановник діяв у Пряшеві. З братом Адольфом Добрянським очолив культурно-літературний рух закарпатських і галицьких українців. У 1849-1850 рр. В.Добрянський був шкільним інспектором Ужгородського дистрикту, а в 1850-1852 рр. – шкільним радником Кошицького району. Сприяв організації українського, а також словацького шкільництва, виступав за введення української та словацької мов у гімназіях. Своєю невтомною діяльністю сприяв заснуванню у Пряшеві 1852 року вищої гімназії, в якій навчалось багато українців. Уклав для гімназії підручник грецької літератури. Був співпрацівником львівських та віденських періодичних видань